

**ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОР И ИНСТИТУТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.27.06.2017.Fil.46.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОР И ИНСТИТУТИ

**Қўлёзма ҳуқуқида
УЎК 821.512.133(092)**

АСАДОВ МАҚСУД ҲУСЕНОВИЧ

**ЎЗБЕК МУМТОЗ ШЕЪРИЯТИДА РИНДОНА МАЪНО ВА
ЛИРИК ҚАҲРАМОН ХАРАКТЕРИ**

10.00.02 – Ўзбек адабиёти

**филология фанлари бўйича фалсафа доктори (Phd) илмий даражасини олиш учун
тайёрланган
ДИССЕРТАЦИЯ**

Илмий раҳбар: филол.ф.д. И.Ҳаққулов

Тошкент – 2017

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I БОБ. ШАРҚ АДАБИЁТИДА МАЙ МАВЗУСИНИНГ ГЕНЕЗИСИ ВА ТАРАҚҚИЁТ ОМИЛЛАРИ.....	13
1.1. Араб ва форс-тожик шеърлятида май мавзусининг ёритилиши....	13
1.2. Туркий адабиётда май мавзусининг илк намуналари.....	37
II БОБ. МАВЗУ, ОБРАЗ ВА ТАСВИРДАГИ ЯНГИЛАНИШЛАР.....	53
2.1. Май – дунёвий ва илоҳий ҳақиқатлар тимсоли.....	53
2.2. Рамз, образ ва моҳиятдаги муштараклик.....	73
III БОБ. БАДИИЙ ИФОДАДАГИ ЎЗИГА ХОСЛИК ВА ЛИРИК ҚАҲРАМОННИНГ ХАРАКТЕР ХУСУСИЯТЛАРИ.....	90
3.1. Ранг, ҳол ва мақсад уйғунлиги.....	90
3.2. Давр, замон ва лирик қаҳрамон идеали.....	103
ХУЛОСА.....	117
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	121

КИРИШ

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослигида Шарқ шеърятининг хилма-хил мавзулари орасида муҳим ўрин тутган риндона шеърларнинг шаклланиш тарихини асослаш, тадрижий такомилини аниқлаш, ғоявий-бадий хусусиятларини тавсифлаш, тимсоллар тизимини таҳлил қилиш, уларнинг мумтоз адабиётдаги тарихий тараққиётини очиб бериш, лирик қаҳрамон – ринд характерининг ўзига хослигини далиллаш борасида олиб борилаётган тадқиқотлар муҳим назарий аҳамиятга эга.

Мустақилликка эришилгандан сўнг адабиётшуносликда ҳар бир сўз, тушунча ва тимсолни бадий матн талабидан келиб чиқиб тадқиқ қилишга, уларни баҳолашда нафақат ифода тарзи, тасвир имконияти, балки маъно қатламига сингиб кетган диний, маърифий, тасаввуфий фикр-кечинмаларга ҳам алоҳида эътибор берила бошланди. Шунинг учун ҳам бошқа анъанавий мавзуларга нисбатан моддий ҳаётга ниҳоят даражада яқин, жонли турмуш нафаси уфуриб турган, кўпинча ижодкор таржимаи ҳоли, у яшаган тарихий-ижтимоий муҳит ҳақида ўқувчида ёрқин тасаввур уйғота оладиган, ахлоқий, таълимий, ирфоний мазмунларни ифодаловчи риндона шеърларнинг XII – XV асрнинг I ярми ўзбек адабиётида яратилган намуналарини илмий тадқиқот объекти сифатида ўрганиш, уларнинг тарихий такомилини ўзбек халқининг миллий-руҳий дунёси, асрлар давомида шаклланган маънавий-маданий қадриятлари, урф-одатлари, кундалик турмуш тарзи билан боғлиқликда очиб бериш ўзбек адабиётшунослигининг долзарб муаммоларидан биридир.

Бу мавзуни атрофлича ўрганиш, энг аввало, жаҳон адабиёти, хусусан, Шарқ шеърятининг ҳаёт ва инсон тақдири билан боғлиқ томонларини янада кенгроқ мушоҳада қилиш, сўз санъатининг таъсир қуввати ва аҳамиятини тўғри баҳолаш, тарих мулкига айланган урф-одат, ижтимоий-маданий

кадриятлардан сабоқ олишга яқиндан ёрдам беради. Зеро, бадий адабиёт инсоннинг «маънавий оламини кашф этадиган» кудратли восита бўлиб, «азалдан халқ қалбининг ифодачиси, ҳақиқат ва адолат жарчиси бўлиб келади»¹. Риндона шеърлар ҳам халқнинг ўй-қарашлари, орзу-умидлари, миллий поэтик тафаккури, маънавий қиёфасини акс эттириб, инсон қалбида ҳаётга муҳаббат ва яшаш завқини кучайтиришга хизмат қилган ўзига хос ижод намуналаридир. Бу эса уларнинг маъно, образ, мажоз олами, тасвир йўли ва воситалари, хусусан, XII – XV асрнинг I ярми ўзбек мумтоз шеъриятида яратилган мазкур намуналарни монографик тарзда тадқиқ қилиш, ўз навбатида, дунё илм-фанини бундан хабардор этиш заруратини келтириб чиқаради. Шунингдек, риндона маъно ифодалаган шеърларнинг ўзбек мумтоз шеъриятида тутган мавқеи, характерли жиҳатлари ҳақида янги хулосалар чиқариш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 25 августдаги ПҚ-451-сон «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги, 2010 йил 27 январдаги ПҚ-1271-сон «Баркамол авлод йили» давлат дастури ҳақида»ги қарорлари, 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат Ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги фармони, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон «Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация тадқиқоти республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Демократик ва ҳуқуқий

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – Б. 136-137.

жамиятни маънавий-ахлоқий ва маданий ривожлантириш, инновацион иқтисодий шакллантириш» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон адабиётида риндона шеърларнинг ғоявий-бадний хусусиятлари, образлар олами поэтик сўз санъатининг ўзига хос имкониятларини очиб беришда алоҳида мавқега эга бўлса-да, ўзбек адабиётшунослигида уларнинг муҳим хусусиятлари ҳозирга қадар махсус тадқиқот объектига айланмаган. Ҳолбуки, туркий шеърятда риндона шеърларнинг шаклланиши, тараққиёт тарихи, уларнинг мумтоз адабиётимизда тутган ўрни ва бошқа кўпгина жиҳатларини ўрганиш адабиётшуносликда ўз ечимини кутаётган назарий муаммолардан биридир.

Шунга қарамай, риндона шеърлар бир қатор олимларнинг диққатини жалб этган ва у ҳақда жаҳон адабиётшунослигида кўпгина фикр-мулоҳазалар билдирилган. Жумладан, форс-тожик адабиёти бўйича махсус изланишлар олиб борган А.Кримский, Е.Э.Бертельс, Ян Рипка, М.-Н.Османов, А.Мирзоев, Р.М.Алиев, А.Н.Болдирев, А.Абдуллаев, И.С.Брагинский, М.Л.Рейснер, Н.Ю.Чалисова, Т.Н.Мардонилар¹, араб шеърятини тадқиқ этган И.Ю.Крачковский, И.М.Фильштинский, И.Ҳавий, Б.Я.Шидфар, Ж.С.Мейсами, А.Б.Куделин, О.Б.Фролова, К.Т.Осипова каби олимлар²нинг ишларида риндона шеърлар ҳақида фикрлар баён қилинган.

¹ Қаранг: Крымский А.Е. История Персии, её литературы и дервишской теософии. I том. – М., 1915. – 217 с.; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том I. История персидско-таджикской литературы. – М.: Восточная литература, 1960. – 561 с.; Рипка Ян. История персидской и таджикской литературы. – М: Прогресс, 1970. – 445 с.; Османов М.-Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии IX – X вв. – М.: Наука, 1974. – 269 с.; Мирзоев А. Рудаки и развитие газели в X-XV вв. – Сталинобод: Таджикгосиздат, 1958. – 72 с.; Абдуллоев А. Адабиёти форсу тожик дар нимаи аввали асри XI. – Душанбе: Дониш, 1979. – 283 с.; Алиев Р.М., Османов М.-Н. О. Омар Хайям. – М.: Наука, 1959. – 143 с.; Брагинский И.С. Из истории таджикской и персидской литератур: Избранные работы. – М.: Наука, 1972. – 524 с.; Шу муаллиф. Абу Абдуллах Джафар Рудаки. – М.: Наука, 1989. – 135 с.; Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси (X – XIV века). – М.: Наука, 1989. – 221 с.; Чалисова И.Ю. Вино – великий лекар. К истории персидского поэтического топоса // Вестник РГГУ, 2011. – № 2 (63). – С. 126-157; Мардони Т.Н. Влияние арабской поэзии на творчество персидско-таджикских поэтов IX – XII в: Автореф.на соис. ...док.филол.наук. – Душанбе, 2006. – 60 с.

² Қаранг: Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Том II. – М.: Наука, 1956. – 702 с.; Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. – М.: Наука, 1965. – 300 с.; Шу муаллиф. История арабской литературы. V – начало X века. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1985. – 523 с.; Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI – XII вв). – М.: Наука, 1974. – 252 с.; Шу муаллиф. Абу Нувас. – М.: Наука, 1978. – 232 с.; Ҳавий И. Хамрият жанри ва унинг араб адабиётидаги тараққиёти. – Байрут, 1975. – 473 б (араб тилида); Meisami J.S. Structure and meaning in medieval Arabic and Persian lyric poetry // <https://dijap4.custom-media.com/read-online-structure-an-m.pdf>; Куделин А.Б. Средневековая

Ушбу тадқиқотлар орасида, хусусан, К.Т.Осипованинг «VI-IX асрлар араб мумтоз шеърлятида май мавзусидаги шеърлар (хамрият)» номли тадқиқоти қадимги араб адабиётида яратилган хамриятларнинг ўзига хослиги, уларда қўлланган поэтик образлар ва ижодкор дунёқарашининг характерли жиҳатлари илмий асосланганлиги билан ажралиб туради.

Академик И.Ю.Крачковскийнинг «Араб шоири ал-Ахтал ижодида май мавзуси» номли махсус мақоласи эса табиий майнинг хусусиятлари, унинг ранглари, навлари, май идишлари каби масалалардан баҳс юритилганлиги билан аҳамиятлидир¹. Май, қадах, майхона каби поэтик тимсолларнинг ўзига хос талқин ва таҳлили Шидфарнинг «Абу Нувос» монографияси, А.Мирзоевнинг Рудакий ҳақидаги тадқиқоти, Р.М.Алиев ва Н.М.Османовларнинг «Умар Хайём», З.Ахрорийнинг «Мушфикий» номли китобларида ҳам акс этган². И.Ҳавийнинг «Хамрият жанри ва унинг араб адабиётидаги тараққиёти» номли монографияси хамрият жанрининг риндона шеърлар тараққиётидаги мавқеи хусусида фикр юритилганлиги билан, айниқса, диққатга молик.

Риндона шеърларга доир қайд ва маълумотлар А.Тарлан ва Р.Жаним каби турк олимларининг тадқиқотларида ҳам учрайди³. Ўзбек адабиётшунослари М.Шайхзода, Ш.Шомухамедов, А.Қаюмов, А.Ҳайитметов, Ё.Исҳоқов, А.Рустамов, Н.Комилов, И.Ҳаққулов, Э.Очиловларнинг ишларида риндона шеърлар ҳақида баҳс юритилган⁴. Улар

арабская поэтика. – М.: Наука, 1983. – 264 с..Фролова О.Б. Поэтическая лексика арабской лирики. – Ленинград: Ленинград. ун., 1987. – 176 с.; Осипова К.Т. Винные стихи (хамрийят) в арабской классической поэзии VI-IX вв (генезис и эволюция): Дисс. ...канд.филол.наук. – М., 2007. – 137 с.

¹ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Том II. – М.: Наука, 1956. – С. 424-453.

² Қаранг: Шидфар Б.Я. Абу Нувас. – М.: Наука, 1978. – 232 с.

³ Қаранг: Ali Nihad Tarlan. Şeyhi divanını tedkik. – Istanbul, 1964. – 642 s.; Canım R. Türk edebiyatında sakinameler ve işratname. – Ankara: Akçağ yayınları, 1998. – 170 s.

⁴ Шайхзода М. Асарлар. VI томлик. IVтом: Ғазал мулкининг султони. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 372 б.; Шомухамедов Ш. Гуманизм – абадийлик ялови. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. – 231 б.; Шу муаллиф. Форс-тожик адабиёти классиклари. – Тошкент: Ўздавнашр, 1963. – 200 б.; Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – 247 б.; Қаюмов А. Дилкушо такрорлар ва рухафзо ашъорлар. – Тошкент: Шарқ, 2014. – 271 б.; Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавороуннахр-Ўзбекистон, 2009. – 445 б.; Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961. – 295 б.; Исҳоқов Ё. Алишер Навоий ва соқийнома жанри // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975. – № 1. – Б.16-23; Шу муаллиф. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – 168 б.; Шу муаллиф. Низомий ва соқийнома жанри / Ганжалик даҳо. – Тошкент:

орасида, хусусан, М.Шайхзода, А.Ҳайитметов ва Ё.Исҳоқовларнинг тадқиқотлари эътиборга лойиқдир. Чунки уларда, биринчидан, риндона шеърларнинг ғоявий-бадиий олами анча кенг ёритилган бўлса, иккинчидан, Навоийнинг бу борадаги тарихий хизматлари илмий асосланган.

Диссертацияни ёзишда ўзбек ва чет эл адабиётшуносларининг номлари қайд этилган тадқиқотларига таянилди ва зарурият даражасида улардан фойдаланилди.

Мазкур тадқиқот май поэтик тимсоли билан боғлиқ образли тушунчаларнинг қадимий илдизлари, уларнинг риндона шеърлар шаклланишидаги ўрни, шунингдек, риндона шеърларнинг тарихи, моҳияти, образ ва рамзлар тизими, XII – XV асрнинг I ярми ўзбек адабиётида яратилган риндона шеърлар ва лирик қаҳрамон – ринд характерининг ўзига хос хусусиятлари монографик тадқиқ этилганлиги билан ўзидан аввал амалга оширилган ишлардан фарқ қилади.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган илмий-тадқиқот муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация тадқиқоти Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти илмий-тадқиқот режаси ҳамда ФА-Ф1-Г039 «Алишер Навоий (2 жилдлик) ва Абдулла Қодирий қомусларини яратиш» (2012 – 2016 йй.), ЁФ1-ФА-1-21136 «Анъанадаги тадрижийлик ва ижодий янгилаиш тамойиллари» (2013 – 2015 йй.), ОТ-Ф1-77 «Ўзбек адабиёти дурдоналари» (2017 – 2020 йй.) лойиҳалари асосида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади ўзбек мумтоз адабиётидаги риндона шеърларнинг шаклланиш омилларини аниқлаш ҳамда тарихий тараққиёти, ғоявий-бадиий олами ва лирик қаҳрамон – ринд характерининг муҳим хусусиятларини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

ТДПУ, 2002. – Б. 15-18; Ҳаққулов И. Камол эт касбким... – Тошкент: Чўлпон, 1991. – 240 б.; Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 2-китоб. – Тошкент: Фан, 2011. – 197 б.; Очилов Э. Бир ҳовуч дур. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 240 б.

риндона шеърларнинг юзага келиши, тарихий асослари ва тараққиёт тамойилларини тадқиқ этиш;

риндона шеърларнинг араб ва форс-тожик адабиётидаги мавқеини ўрганиш;

риндона шеърларнинг туркий халқлар миллий-руҳий дунёси, маданий-маънавий қадрият ва урф-одатлари билан боғлиқ жиҳатларини аниқлаш;

XII – XV асрнинг I ярми туркий шеърятда яратилган риндона шеърларнинг поэтик хусусиятлари, образлар олами ва лирик қаҳрамон – ринд характерининг муҳим жиҳатларини очиб бериш;

май, қадах, майхона каби поэтик тимсоллар ёритилган шеърларнинг ўзбек мумтоз адабиёти тараққиётида алоҳида босқич бўлганлигини номалар ва лирик асарлар орқали асослаш;

риндона шеърларнинг поэтик мукаммаллиги, композицион бутунлиги, семантик-стилистик тузилмаси ва эмоционал тасвир усулининг ўзига хослигини очиб бериш;

лирик қаҳрамон эстетик идеали, руҳий-маънавий дунёсининг қамрови, қолаверса фикр-саъжияси, савиясининг риндона шеърлар мазмун-моҳияти, поэтик табиати, бадий тасвир имкониятлари билан боғлиқлигини далиллаш;

XII – XV асрнинг I ярми ўзбек шеърятда риндона шеърларнинг ифода имкониятлари ва бадий-эстетик тамойилларининг характерини белгилаш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари, Аҳмад Яссавий ҳикматлари, номалар, Ҳофиз Хоразмий, Атоий, Гадоий, Саккокий, Лутфий каби шоирларнинг девонлари танланган.

Тадқиқотнинг предмети XII – XV асрнинг I ярми ўзбек адабиётида яратилган риндона шеърлар ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, тарихий-қиёсий, контекстуал ва комплекс таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Диссертация тадқиқотининг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

риндона шеърларнинг тараққиёт тамойиллари, образлар тизими, ғоявий-бадий хусусиятлари, тасвир кўлами, ифода усули ва лирик қаҳрамон характери очиб берилган;

риндона шеърларнинг юзага келишида Шарқ халқларининг диний-мифологик тушунчалари, ижтимоий-маиший турмуш маданияти, урф-одат ва маросимлари, уларнинг бадий ижоддаги аҳамияти ҳамда эстетик хусусиятлари исботланган;

қадимги араб ва форс-тожик шеъриятидаги хамриятларнинг ўзбек мумтоз адабиётида риндона шеърлар тақомилидаги мавқеи аниқланган;

Шарқ мумтоз адабиётида, хусусан, туркий шеъриятда XV асрнинг I ярмига қадар яратилган риндона мазмундаги алоҳида мисра, байт ва шеърларнинг бадий ўзига хослиги далилланган;

риндона шеърларнинг ўзбек мумтоз адабиётидаги ифода имкониятлари, образ ва тимсоллар олами, тарихий ва бадий хусусиятлари асосланган;

риндона шеърларнинг ўзбек мумтоз шеъриятида фаоллашув миқёси ва даражасининг ижтимоий сабаблари, эстетик мезонларини очиб берилган;

лирик қаҳрамон дунёқараши, маънавий-ахлоқий қиёфасининг риндона шеърларнинг мазмун-моҳияти, поэтик табиати, бадий тасвир принциплари билан боғлиқлиги асосланган;

XII – XV асрнинг I ярми ўзбек адабиётида яратилган риндона шеърларнинг ўзига хослиги, муштарак ва фарқли жиҳатлари, ғоявий-бадий хусусиятлари ҳамда лирик қаҳрамон характери масалалари тадқиқ этилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

риндона шеърларнинг вужудга келиши, тарихий тақомили, маъно-моҳияти ва бадииятини тадқиқ этиш орқали чиқарилган хулосалар адабиётшунослик учун янги илмий-назарий маълумотлар бериши, ўзбек

адабиёти тарихи, адабиёт назарияси каби фанлардан яратиладиган дарслик ва қўлланмаларнинг мукаммаллашувига хизмат қилиши асосланган;

риндона шеърларда ифодаланган ғоялар бугунги кун ўқувчисининг дунёқараши, тафаккурини шакллантиришда ҳамда жамиятнинг ахлоқий-эстетик ва маънавий-маърифий такомилида муҳим аҳамият касб этиши аниқланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги муаммонинг аниқ қўйилгани, чиқарилган хулосаларнинг таснифлаш, тарихий-қиёсий, контекстуал ва комплекс таҳлил каби усуллар орқали асослангани, ишончли назарий манбалар ҳамда луғатлардан фойдаланилганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти шундаки, чиқарилган назарий хулосалар нафақат ўзбек, балки жаҳон адабиётшунослигида риндона шеърлар, уларнинг поэтик табиати, рамз ва тимсоллар тизими, мажоз олами, мазмун-моҳияти юзасидан мавжуд маълумотларни кенгайтиради ва тўлдиради. Риндона шеърларнинг генезиси, тарихий такомили, бадиияти ва ўзбек адабиётида тутган муҳим ўрни ҳақидаги қарашлар ўзбек адабиёти тарихи, адабиёт назарияси фанларининг ривожига хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шундан иборатки, риндона шеърларнинг пайдо бўлиш асослари, унинг халқ оғзаки ижоди, миллатнинг ижтимоий, маиший турмуш маданиятига бевосита алоқадорлиги, Шарқ адабиётида яратилган риндона шеърларнинг қиёсий аспектда ўрганилиши, уларнинг назарий масалаларига оид қарашлар ўзбек адабиёти тарихи, адабиёт назарияси каби фанлардан яратиладиган дарслик ва қўлланмаларнинг мукаммаллашувига хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Риндона шеърларнинг генезиси, поэтик хусусиятлари, образлар табиати ва лирик қаҳрамон характерини очиб бериш жараёнида маънавий-маърифий тизимни такомиллаштириш бўйича белгиланган тадбирлар асосида:

Ўзбек мумтоз адабиётидаги риндона шеърларда қўлланган поэтик тимсолларнинг кўчма, мажозий маъноларининг ифода имкониятлари ва ғоявий-бадий хусусиятларининг ўзига хос жиҳатларини асослаш билан боғлиқ илмий хулосалар ФА-Ф8-034 рақамли «Ўзбек тили лексикаси ва терминологиясининг ривожланиш тамойиллари» (2007 – 2011) фундаментал тадқиқот лойиҳасининг «Навоий асарлари луғати» қисмини (Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитасининг ФТК-0313/930-сон маълумотномаси) тайёрлашда қўлланган. Натижада уларнинг ўзбек тили лексикасининг тараққиёт тамойилларини кўрсатиб беришдаги аҳамияти илмий далиллар асосида ўз исботини топган;

риндона шеърларда қўлланган бадий образларнинг характерли белгилари, асосан, май тайёрлаш учун мўлжалланган *куп, хум, сабу, ибриқ*; май ичиш учун ишлатиладиган *жом, аёғ, пиёла, паймона, соғар*; май ичиладиган жой маъносида қўлланган *майхона, дайр, харобот*; май қуювчи ёки даврани бошқарувчи кишини англатган *соқий, аёқчи*; базмларга куй ва кўшиқ билан файз олиб кирган *мутриб, муғанний* ҳамда *майпараст, яъни ринд* каби 40 га яқин поэтик атамаларнинг шеърӣй матн таркибидаги метафорик – кўп қиррали маъносини изоҳлаш учун фойдаланилган. Илмий натижаларнинг жорий қилиниши Навоӣй ижодидаги барча сўзларни қамраб олган мукаммал «Навоӣй асарлари луғати»ни тузиш, шунингдек ўзбек мумтоз адабиётининг поэтик образлар табиати, риндона шеърларда қўлланган тимсол-тушунчаларнинг шоир дунёқараши, маънавий олами, лирик қаҳрамон характерининг ўзига хос хусусиятларини ёритишдаги аҳамиятини кўрсатишга хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 4 та илмӣй-амалӣй анжуманда, жумладан, 2 та республика конференциясида, хусусан, Алишер Навоӣй таваллудининг 570 йиллиги муносабати билан Гулистон давлат университетида ўтказилган Республика илмӣй-амалӣй конференцияси (Гулистон, 2011); Ўзбекистон ёш

тилшунослари ва адабиётшуносларининг Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 20 йиллигига бағишланган анъанавий илмий анжумани (Тошкент, 2011), 2 та халқаро конференцияда, хусусан, «Uluslararası dünya dili türkçe simpoziumu» (Ankara, 2012), «Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri» (Bakı, 2015) сингари илмий-амалий конференцияларда муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича 11 та илмий иш нашр этилган, шулардан Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 10 та мақола, жумладан, 6 таси республика ҳамда 4 таси хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, 3 та боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан ташкил топган 138 саҳифадан иборат.

I БОБ. ШАРҚ АДАБИЁТИДА МАЙ МАВЗУСИНИНГ ГЕНЕЗИСИ ВА ТАРАҚҚИЁТ ОМИЛЛАРИ

1.1. Араб ва форс-тожик шеърлятида май мавзусининг ёритилиши

Шарқ шеърляти нафақат фикр, туйғу, оҳанг, балки тасвир хилма-хиллиги, мавзу кўламининг кенглиги билан ҳам ўзига хосдир. Май мавзуси улар орасида табиийлиги, қизиқарлилиги, реал ҳаётга ниҳоят даражада яқинлигига кўра, айниқса, ажралиб туради. Мумтоз шеърлятда бу мавзунинг юзага келиши, энг аввало, май ва унга доир образларнинг Шарқ халқлари ижтимоий-маиший турмуш тарзи, маънавий-руҳий дунёси, мифологик, диний тушунча ва тасаввурларидаги ўзига хос ўрни ҳамда аҳамияти билан узвий боғлиқдир. Демак, май ва майхўрлик кайфиятининг пайдо бўлиши, улар билан алоқадор урф-одатлар, уларнинг шеърлятга кириб келиши, ривожланиши ҳақида тўхталмасдан туриб, май мавзуси, хусусан, риндона шеърларнинг тарихий тараққиёти ҳақида фикр юритиб бўлмайди. Яъни оддий узумдан тайёрланган табиий май ёки шароб, қандай қилиб поэтик тамойиллар асосида адабиётда ваҳдат майи, ишқ шароби, илоҳий файз ва кувонч тимсолига кўтарилганлигининг ижтимоий сабабларини мавзунинг илк илдизлари, аввало, ҳаётий, моддий асослари, тарихий негизларини тадқиқ этиш орқали аниқлаш мумкин.

Адабиётшуносликда ёритилишича, риндона шеърларнинг илк намуналари бу қадимги араб шеърлятидаги соқий ва май мажлислари тавсифланган хамриятлардир¹. Айтиш ўринлики, соқий калимаси ҳам арабча саққо сўзидан ҳосил қилинган бўлиб, мешкоблик қилиш маъносини

¹ Қаранг: Крачковский И.Ю. Вино в поэзии аль Ахтала // Избранные сочинения. Том II. – М.: Наука, 1956. – С. 425-426; Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI – XII вв.). – М.: Наука, 1974. – С. 13; Kortantamer T. Sakinamelerin ortaya çıkışı ve gelişimine genel bir bakış // Türk dılı ve edebiyatı incelemeleri dergisi. – İzmir: Ege üniversitesi edebiyat fakültesi yayınları, 1983. – S. 81-90; Canım R. Türk edebiyatında sakinameler ve işratname. – Ankara: Akçağ yayınları, 1998. – S. 121; Çeneli I. Türk edebiyatında sakinameler // Türk kültürü araştırma Enstitüsü dergisi, 1972. – Mayıs. – S. 427-429; Фролова О.Б. Поэтическая лексика арабской лирики. – Л.: Ленинград. ун., 1987. – 176 с. 144; Pala I. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. – İstanbul: Kapı yayınları, 2006. – 637 s.

англатган¹. Турк олими Т.Ўнайнинг кўрсатишича, дастлаб диний маросимларда (айниқса, муҳаррам ойи байрамида) халққа сув тарқатиб, тўпланган пулни хайрия ишларига сарфлаган кишиларни саққолардан фарқлаш учун уларга соқий номи берилган². Аста-секин соқий дейилганда сув ва шароб улашувчилар назарда тутилган³. Дастлаб мешкоб мазмунини ифодалаган соқий хамриятларда шаробхўрлик базмларида хизмат қилувчи, ҳатто султонларнинг айш-ишрат мажлисларини бошқарувчи киши сиймосини акс эттирган⁴. Араб шоири Ал-Ахтал (640-713)нинг хамрият шеърларига алоҳида тўхталган машҳур шарқшунос олим И.Ю.Крачковский уларда соқий бошида гулчамбар, кулоқларида балдоқ, оқ ҳарир либос кийган, узун бўйли, қизил танли гўзал қиз суратида тасвирланганлигини ёзади⁵. Бошқа бир араб шоири Алкакийнинг куйидаги шеърида эса, соқий форс йигити қиёфасида гавдалантирилган:

*...Мен ҳозир май базмидаман, бу ерда мусиқа садоари янграйди,
Бу ерда олтиндек товланувчи шароб кишининг ақлини шоширади.
Чиройли ва қимматбаҳо кийимлар кийган ёш форс йигити
Қуёшдай порлаётган идишдан уни қадаҳларга қуяди⁶.*

Б.Я.Шидфарга кўра, май, қадах, майфуруш, соқий ва қувноқ дўстлар давраси – хамриятларнинг турғун тимсоллари бўлиб, Имрул Қайс, Тарафа Абдулбакр, Лабид Робия, Амр ибн Қулзум, Антарий Шаддод, Ҳорис Ҳиллиза

¹ Қаранг: Porlatır İ. Osmanlı türkçesi sözlüğü. – Ankara, 2006. – S. 1447; Али Акбар Деххудо. Луғатнома. Жилди 69, фасли II. – Техрон, 1962. – С. 153; Büyük sözlük. 12 cıddde. X cıdd. – İstanbul: Arkın kitabevi, sanasiz. – S. 1073; Karahan A. Sakinameler // Eski türk edebiyatı incelemeleri. – İstanbul, 1980. – S. 117; Azmi-zade Haleti. Saki-name. – Erzurum, 1998. – S. 36; Mustafa Nihat Özön. Osmanlıca / Türkçe sözlük. – Ankara, 2006. – S. 730; Albayrak N. Halk edebiyatı Ansiklopedik sözlüğü. – İstanbul, 2010. – S. 279.

² Қаранг: Kuzubaş M. Sakiname. – Samsun: Etut yayınları, 2009. – S. 10.

³ Муҳаммад Муин. Фарҳанги форсий. Иборат аз ду жилд. Жилди II. – Техрон: Амири Кабир, 1375 ҳ. – С. 1852.

⁴ Tekin A. Edebiyatımızda isimler ve terimler. – İstanbul: Bilgeoguz, 2010. – S. 960; Деххудо. Луғатнома. – Техрон, 1993-1994. Жилди VIII. – С. 11738; Фарҳанги забони тоҷики. Иборат аз ду жилд. Жилди II. – М., 1969. – С. 264; İbrahim Cudi Efendi. Luğati Cudi. – Ankara, 2006. – S. 463; Mustafa Nihat Özön. Osmanlıca // Türkçe sözlük. – Ankara, 2006. – S. 730.

⁵ Крачковский И.Ю. Вино в поэзии аль Ахтала // Избранные сочинения. Том II. – М.: Наука, 1956. – С. 429.

⁶ Қаранг: Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI – XII вв.). – М.: Наука, 1974. – С. 33.

каби шоирлар ижодида ҳам улар алоҳида мавқе эгаллаган¹. Олиманинг ёзишича, Амр ибн Қулзумнинг май мавзусидаги шеърлари улар орасида соддалиги, ҳаётга ниҳоятда яқинлиги билан ажралиб турган. Шоир май образи орқали кундалик турмуш ташвишлари, ғам-қайғу, хижрон ва айрилиқ кайфиятини унутиш, шунингдек шодлик ва хурсандчилик мазмунларини ифода этган. Рус олимаси ўз фикрларининг далили сифатида шоирнинг мана бу шеърини кўрсатади:

*Уйғон, қўлингга шароб тўла қадаҳ ол ва эрта тонгда бизларни уйғот,
Бутун Андарин юртида шаробдан томчи ҳам қолдирмайлик.*

Қачонки уни иссиқ сув билан аралаштирганимизда

*Йиғлоқи ошиқ ҳам ўз азобларини буткул унутди...*²

Узум ва унинг турли навлари, қўли гул боғбонлар, майнинг тайёрланиши, май хиллари, майнинг ичувчига таъсири, май базмларининг тартиб-қоидалари билан боғлиқ маданий-маиший турмуш манзараларини бадиий тасвирлаш хамриятларнинг муҳим хусусиятидир³. Чунончи, юқоридаги шеърӣй парчада иссиқ сув билан аралаштириб тайёрланидиган май ҳақида ўзига хос маълумот мавжуд. Май талқинига бағишланган шеърларнинг ўзига хос намуналари форс-тожик адабиётида Рудакий ва унинг издошлари ижодида ҳам учрайди. Бу эса, араб ва форс-тожик шеъриятидаги май мавзуси ёритилган шеърларнинг мазмун ва ифода йўсинига кўра ўзаро яқинлигидан далолат беради. Бундай шеърларнинг таъсири ўзбек адабиётида ҳам кузатилади. Мумтоз адабиётда майнинг бир қатор навлари ҳақида ўзига хос маълумотлар мавжуд. Улар, асосан, ижодкорнинг бадиий ниятини юзага чиқариш мақсадида қўлланса-да, аммо баъзан аниқ тушунча, яъни маст

¹ Изох: Олиманинг фикрича, хамрият шеърлар дастлаб қадимги араб қасидаларининг васф қисмидан ажралиб чиққан ёки ғазаллар таъсирида пайдо бўлган. Қаранг: Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI – XII вв). – М.: Наука, 1974. – С. 217; Турк олими Р.Жаним исломгача бўлган араб шеъриятида май мавзусига оид шеърлар юзасидан мушоиралар ташкил этилганини қайд этган. Бу мушоиралар, асосан, баҳорда ўтказилиб, “Муаллака Сабаъ” деб юритилган. Қаранг: Canım R. Türk edebiyatında sakınameler ve işratname. – Ankara: Akçağ yayınları, 1998. – S. 121.

² Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI – XII вв). – М.: Наука, 1974. – С. 13.

³ Қаранг: Крачковский И.Ю. Вино в поэзии аль Ахтала // Избранные сочинения. Том II. – М.: Наука, 1956. – С. 425-426

килувчи ичимлик маъносига ҳам ишора қилади. Май ҳақидаги шеърларда узум, хурмо, олма, ўрик, анор, анжир, нок, беҳи, олча, қовун, тарвуз, қовоқ, кулупнай, шакар, асал, арпа, буғдой, гуруч, шунингдек, сут, чой, турли гиёҳлар ва сабзавотлардан тайёрланадиган бир неча хил шароблар ҳақида қайдлар келтирилган. Чунончи, биргина узумнинг ўзидан чоғир, мусаллас, бода, шароб, сулфаъиноб, ноб, соф, арғувоний, мураввақ, жухуди каби ичимликлар тайёрланганки, улар бир-биридан тайёрлаш усули, ранги, таъми ва ҳатто ҳидига кўра фарқланган. Уларнинг айримлари ҳақида биз тадқиқотнинг III бобида махсус тўхталамиз.

Араб адабиётида бундай мазмундаги шеърлар Ал-Аъша, Лабид Робиъа, Ал-Ахтал, Абу Нувос, Ибн ал-Муътазз каби шоирлар ижодида ҳам ўз ифодасини топган. Академик И.Ю.Крачковскийга кўра, Ал-Ахталнинг май мавзусига оид шеърлари улар орасида образлар олами, ифода тарзи, тасвир кўламининг кенглиги жиҳатидан алоҳида мавқега эга¹. Чунки шоир шеърларида қўлланган образ ва тушунчалар фақат ўз луғавий маъносида ишлатилган². Бу шеърларда узумнинг етиштирилиши, майнинг тайёрланиши, хусусиятлари, турлари, шунингдек май идишлари ва май базмлари хусусида баҳс юритилган. Шоир ижодидаги, айниқса, май тайёрлаш учун танланадиган узумнинг махсус навлари ва май тайёрлаш жараёни ҳақидаги ўзига хос маълумотлар диққатга молик. Ал-Ахталга кўра, май, асосан, қизил навли узумдан қилинган³. Майни тайёрлаш учун дастлаб узумнинг суви сиқиб олиниб, махсус хумларга солинган. И.Ю.Крачковский май тайёрланадиган хумнинг ранги ҳам тўқ қизил тусда бўлганлигини кўрсатади. Унинг оғзига банан, дафна каби дарахтларнинг ёки токнинг япроқлари қўйилиб, устидан тупроқ ҳамда мум аралашмаси қуйилган ва яхшилаб

¹ Қаранг: Крачковский И.Ю. Вино в поэзии аль Ахтала // Избранные сочинения. Том II. – М.: Наука, 1956. – С. 424.

² Қўрсатилган китоб. – Б. 424.

³ Изоҳ: И.Ю.Крачковский Ал-Ахтал ижодида фақат узум майи ҳақида гап боришини таъкидлайди. Уларда банан ёки пальмадан қилинадиган май навлари тўғрисида маълумотлар умуман учрамайди. Қўрсатилган китоб. – Б. 421.

беркитилган. Уч йилгача намлиги жуда юқори бўлган ерга кўмиб қўйиб сақланган. Ўтган вақт мобайнида хумдаги май ярмига камайган. Кейин у казиб олиниб, бир неча бор қайнатилган ва тиндирилиб, сузиб олинган. Бундай усул билан тайёрланган шаробнинг нави мусаллас (учдан бири қолгунча қайнатилиб, сўнг сузиб олинадиган май. – М.А.) деб ҳам юритилади¹. Улуғ мутафаккир Абу Али ибн Сино ўзининг “Уржуза” асарида танага қувват берувчи ичимликлар ҳақида гапириб, мусалласни ҳам улар қаторида санаган:

*Ичимликлар, масалан, май, сут, мусаллас,
Ғизо бергай тан-баданга ҳар бир нафас*².

Умуман, араб шеъриятида май образининг кенг бадиий имкониятлари ҳам илк бор ал-Ахталнинг май мавзусидаги шеърларида намоён бўлган. Уларда узум майига нисбатан қўлланган ўзига хос ташбеҳлар ҳам келтирилган. Олим қизил навли узумдан тайёрланган май хўрознинг кўзларига қиёсланганлигини кўрсатади³. Форс-тожик адабиётини текширган таниқли рус олими М.Л.Рейснер фикрича, бундай ўхшатишлар дастлаб ал-Ахтал ижодида кашф этилиб, XII асрдан кейин шоирнинг ҳамриятлари таъсирида форс-тожик адабиётига ҳам ўтган⁴. Бу эса араб ва форс-тожик шеъриятидаги май мавзусига бағишланган шеърларнинг нафақат мазмун ва оҳанги, балки айрим бадиий-тасвирий воситалари билан ҳам ўзаро муштарак эканлигини англатади.

Ал-Ахталнинг замондоши Ибн ал-Муътазз бир шеърида ўзига хос киноя ишлатиб, хўрознинг тонгги қичқириғи эрталабки майхўрликка чорлов, деб ёзади. Аммо бу шунчаки чорлов эмас, у исломда сўфининг намозга

¹ Крачковский И.Ю. Вино в поэзии аль Ахтала // Избранные сочинения. Том II. – М.: Наука, 1956. – С. 422.

² Абу Али ибн Сино. Шеърлар ва тиббий дoston. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 68.

³ Крачковский И.Ю. Вино в поэзии аль Ахтала // Избранные сочинения. Том II. – М.: Наука, 1956. – С. 427.

⁴ М.Л. Рейснернинг кўрсатишича, қизил майни хўрознинг кўзларига қиёслаш араб шоирлари Абу Нувос ва Ибн ал Муътазз, шунингдек, форс-тожик ижодкорлари Адиб Собир Термизий (1143 ёки 1152 йилда вафот этган) ҳамда Масъуд Саъд Салмон (1047 – 1122) шеърларида келтирилган. Қаранг: Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси (X – XIV века). – М.: Наука, 1989. – С.212.

чақириғи¹. Майхўрлик эса илоҳий завқу шавқ, ҳаёт гўзалликларидан баҳрамандлик, умрни хуш-хурсанд ўтказиш каби бир қатор мазмунларни юзага чиқарган². Низомий Ганжавийнинг “Хисрав ва Ширин” достонидан олинган мана бу байт ҳам моҳиятан Ибн ал-Муътазнинг фикрларига ўхшаш:

*Хўроздан шишасини соз айлаб,
Хўроздек вақтида овоз айлаб³.*

Тадқиқотларда қадимги араб шеърлятида май тайёрловчи кишиларнинг ёши, миллати, характери хусусида ҳам поэтик қайдлар мавжудлиги айtilган⁴. Масалан, шоир ал-Ахталнинг шеърларида Арабистонга келган форслар ва жанубий месопотамиялик христианлар томонидан тайёрланган шароблар алоҳида тавсифланган бўлса⁵, ал-Аъшага кўра, Вавилон майи бошқаларидан ўткирлиги билан ажралиб турган экан⁶. Уларнинг издоши Ибн ал-Муътаз эса бир шеърда Сурия шаробини таърифлаб бундай дейди:

*Гўё тонгги шабада алоэнинг ёқимли ҳидини олиб келяпти
Ёки май сотувчи Суриядан ширин шароб келтирган⁷.*

Май, унинг тайёрланиш усули, майхўрлик кайфиятидан баҳс юритган шеърлар VIII асрда аббосийлар замонида яшаб ижод қилган машҳур араб шоири Абу Нувос ижодида ҳам учрайди. Шоирнинг ижтимоий-маиший, ишқий-фалсафий мавзулардаги шеърлари орасида май мавзуси алоҳида

¹ Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI – XII вв). – М.: Наука, 1974. – С. 78.

² Улуғ шоир Алишер Навоий ҳам бир ғазалида тонгда ичиладиган боданинг ранги хўроз тожидай кизил эканлигини, у уйқуда ётганларни хўроз қичкириғи каби уйғотиш қудратига эга эканлигини айтади:

*Субҳ ичарга бода ранги уйлаким тожи хурус,
Ғафлат аҳлига хурус афғонидин пайғоми бор.*

³ Низомий Ганжавий. Хисрав ва Ширин. – Техрон: Ал-Худо, 2005. – Б. 94

⁴ Қаранг: Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Том II. – М.: Наука, 1956. – С. 421; Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI – XII вв). – М.: Наука, 1974. – С. 78; Шу муаллиф. Абу Нувас. – М.: Наука, 1978. – С. 131; Kortantamer T. Sakinamelerin ortaya çıkışı ve gelişimine genel bir bakış // Türk dili ve edebiyatı incelemeleri dergisi. – İzmir: Ege üniversitesi edebiyat fakültesi yayınları, 1983. – S. 81-90.

⁵ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Том II. – М.: Наука, 1956. – С. 423.

⁶ Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI – XII вв). – М.: Наука, 1974. – С. 31.

⁷ Кўрсатилган китоб. – Б. 40.

ўринни ишғол қилади. Чунончи, қуйидаги шеърда асал майи ва унинг тайёрланиш усули ёритилган:

*Мана ниҳоят ҳосилни йиғиштирадиган пайт келди,
Ёруғ (иссиқ) кунларнинг бирида асал ҳам йиғиштирилди.
Кейин уни оқар сув билан аралаштириб, узоқ қайнатдилар
Монахнинг қозонида, гўё чуқур қудуққа солгандек.
Кейин унинг кўпикларини эҳтиётлик билан олиб ташлашди,
У оловнинг тафти билан ҳар қандай гуноҳлардан покланди.
Сўнгра уни хумларга солиб, ерга кўмиб сақлашди.
Оғзига қаттиқ ва қайноқ тупроқ аралаштирилган
қоп-қора қайнаган мум тўкиб, умрбод бекитиб қўйишди...
Узоқ изтиробу қийноқдан кейин
У ўз зиндонига буткул кўникди ва тинчиб қолди,
Ниҳоят у худди тонг қуёшидек намоён бўлди,
Чиқиши биланоқ шодлик осмонида лаззат нурларини сочди...¹*

Шеърда асал майининг тайёрланиш жараёни ўзига хос бадий воситалар билан тасвирланган. Яъни май тайёрлаш учун қайнатилаётган асалнинг кўпиклари олиб ташланиши насронийлар ибодатхонасига гуноҳлардан покланиш мақсадида келган художўйга ўхшатиш. Ичимликнинг хумга қуйилиши эса зиндонга ташланган одамга қиёсланади. Бундан маълум бўладики, хамриятларда май нафақат моддий, яъни ичкилик маъносида, балки шоир фикр-кечинмалари, ҳис-туйғулари, ҳаётий қарашларини юзага чиқаришга имкон берувчи поэтик образ сифатида ҳам ўзининг юксак бадий ифодасига эга бўлган.

Умуман, хамрият шеърларда ҳаётий ҳодисалар, реал воқеликлар, шоир мансуб бўлган тарихий давр, замон ва жамият кишилариининг жонли қиёфаси, феъл-атворининг поэтик принциплар асосида гавдалантирилиши ҳамда ўқувчига ўзи гувоҳ бўлган маданий-маиший турмуш манзараларининг

¹ Қаранг: Шидфар Б.Я. Абу Нувас. – М.: Наука, 1978. – С. 90.

ниҳоятда содда ва ишонарли тарзда тасвирланиши мазкур намуналарга бўлган эътибор ва қизиқишни бир қадар орттирган, дейиш мумкин. Масалан, дастлаб араб хамриятларида қўлланилган, кейинчалик Шарқ адабиётида яратилган май мавзусидаги шеърларнинг турғун лирик қаҳрамонларидан бири – майфуруш тимсоли ҳам илк бор Абу Нувос ижодий тафаккурининг маҳсулидир¹. Шоир ўз шеърларида энг сифатли майни фақат айёр ва сертакаллуф, чаққон ва қувноқ, шу билан бирга, кекса ҳамда тажрибали майфурушдангина харид қилиш мумкинлигини кўрсатган. Шоир шеърларида май сотиб олувчи ва майфурушнинг ўзаро суҳбати воситасида ижтимоий-маиший турмуш ҳодисалари ишонарли акс эттирилган. Шеърӣй диалогларда майфуруш ва май ичувчи кишининг ички, руҳӣй олами, уларнинг ўзаро муносабатлари яна ҳам ойдинлашади.

У(майфуруш) сўради : “Ким бу одамлар?”

Биз жавоб бердик: “Сен барибир бизни танитайсан

Биз жуда олижаноб ва саҳиймиз,

Биз сенинг уйинг олдидан тўхтадик.

Сен ҳам ўз саҳийлигинг билан бизни хурсанд қил,

У деди: “Сизлар излаган нарса мендан бор, аммо тонг отсин”,

Биз айтдик: “Йўқ, бизга ҳозир қуй, ахир майнинг ўзи тонг-ку,

Ва унинг тиниқ ранги зулмат пардасини йиртиб ташлайди”².

Шу тариқа, Абу Нувос шеърларида ўзига хос характерлар – майфурушнинг айёр, сўзамол ва ширин муомалали; май харид қилувчининг

¹ Изоҳ: Абу Нувоснинг май мавзусидаги шеърларида кейинчалик Шарқ шеърлятида, асосан, тасаввуфӣй мазмунларни ифодалаган, аммо зардуштийлик, насронийлик, буддавийликдан ўтган образ ва тушунчалар ҳам кўплаб учрайди. Б.Я.Шидфарнинг ёзишча, бунинг бир сабаби шоир яшаган даврда май тайёрлаш ва сотиш ишлари билан, асосан, насронийлар шуғулланганлигидир. Қаранг: Шидфар Б.Я. Абу Нувас. – М.: Наука, 1978. – С. 131. Илмда ёритилишча, майхўрлик ҳам, аслида, зардуштийлик ҳамда насронийлик анъаналари ва урф-одатлари билан бевосита боғлиқ эди. Қаранг: Мец А. Мусульманский Ренессанс. – М.: Наука, 1973. – С. 334; Шаркшунос олим И.Ю.Крачковский Абу Нувоснинг кумушдан ишланган сосонийлар қадаҳи ҳақидаги шеърида май қуювчи – гўзал оташпараст қиз ва унинг қуёшга ибодати таърифу тавсиф этилганлигини ҳам кўрсатади. Қаранг: Крачковский И. Ю. Абу Нувас о сасанидской чаше // Избранные сочинения. Том II. – М.: Наука, 1956. – С. 389-390.

² Шидфар Б.Я. Абу Нувас. – М.: Наука, 1978. – С. 138.

ўжар, чўрткесар ва ҳамиша май ичишга ташна киши бўлганлиги бадий бўёқларда маҳорат билан тасвирланган¹.

Ислом дини кириб келгач, бундай шеърлар деярли унутила бошланган эди. Аммо умавийлар ҳукмронлигининг охири йилларида ва аббосийлар даври шеъриятида уларга эътибор яна кучайган². Исломдан олдинги даврларда май мавзусига диққат қаратмаган араб шоирлари ҳам унинг маст килувчи ичимликларни тақиқловчи қароридан сўнг, ўз ижодларида айна мавзудаги шеърларга кенг ўрин беришган. Турк олими Ж.Ерделеннинг изоҳлашича, бунинг ўзига хос сабаби – шеъриятда май шахснинг руҳий-маънавий эркинлигини кўрсатувчи ҳаётий образ мақомига юксалганидир³. Шу тариқа, умавийлар ва аббосийлар ҳукм сурган вақтларда май мавзусидаги шеърларнинг хамрият деб номланган махсус жанри юзага келган⁴. Гарчи араб адабиётида Абу Нувоснинг хамрият шеърлари алоҳида шуҳрат қозонган бўлса-да, Усмон ан-Нажавийнинг (вафоти 1455) “Ҳалбатул-Кумайт” номли қасидаси жанрнинг энг гўзал намунаси ҳисобланади.

Араб шеъриятидаги хамриятларни алоҳида бир тарзда ўрганган И.Ҳавийнинг фикрича, бу шеърларга юнон адабиётидаги Дионис шарафига қуйланган майни улуғловчи мадҳияларнинг ҳам таъсири бўлган⁵. Дарҳақиқат, юнон мифологиясида Дионис узумчилик ва май маъбуди

¹ Изоҳ: Хамриятларда май ичиш одоби ва май базмларидаги тартиб-қоидалар билан боғлиқ қайдлар ҳам диққатга сазовор. Ал-Ахталга кўра, май давраларида ичимлик қадахларга фақат тўлатиб қуйилган. Май тўла қадахлар базм иштирокчиларига кетма-кет (қўлдан қўлга ўтказилиб) тарқатилган. Шоир қадахни қабул қилаётган кишининг ўрнидан туриши, қадахни олгач, енгил таъзим қилиши, майни ичиб тугатгач, қадахни фақатгина ўзининг олдида қўйиши лозимлигини ёзади. Шунингдек, шоир шеърларида май идишларининг ҳам бир неча хил кўринишлари келтирилганлиги айtilган. Булар май тайёрланадиган махсус хумлар, шароб ташишга мўлжалланган ва уни ичиш учун ишлатиладиган идишлардир. Биз май тайёрланадиган хум, унинг шакли ва ранг-туси ҳақидаги маълумотни юқорида қайд этиб ўтгандик. Май ташиш учун мўлжалланган энг катта идиш эса, меш саналади. У фақатгина эчкининг терисидан тайёрланган. Олимнинг таъкидлашича, май ёки шароб мешдан тўғридан тўғри қадахларга қуйилмаган. Уни даврага тортиш учун махсус кўзачалар бўлган. Май мана шу кўзачалардан жом ёки қадахларга қуйилган. Ал-Ахтал шеърларида бу идишларнинг бир қатор арабча номлари ҳам келтирилган. Қаранг: Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Том II. – М.: Наука, 1956. – С. 425-426.

² Pala I. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. – İstanbul: Kapı yayınları, 2006. – S. 83.

³ Yerdelen C. Saki-name // Azmi-zade Haleti. Saki-name. – Erzurum, 1998. – S. 34.

⁴ Қаранг: Bencheikh J.E. Khamriyya // The Encyclopedia of islam. New edition. – Vol. IV. – Leyden, 1997. – P. 998-1009.

⁵ Қаранг: Ҳавий И. Хамрия жанри ва унинг араб адабиётидаги тараққиёти. – Байрут, 1975. – Б. 214 (араб тилида).

саналади. У одамларни ғам-қайғу, кундалик ҳаёт ташвишлари ва душман ҳамласидан кутқарувчи халоскор сифатида ҳам гавдалантирилган. Ўйин-кулги, хушчақчақлик, ҳаётий лаззатларнинг барчаси унинг номи билан боғланган¹. Шунингдек, Дионис қанотлар ҳомийси ҳамдир. Қушлар қанотлари ёрдамида осмонга кўтарилгани каби, инсон қалби ҳам маънавий шароб туфайли кўкка парвоз этади, яъни эркинликка, ҳурликка эришади деб ишонишган².

Қадимги Юнонистон шоири Анакреон (эрамиздан аввалги VI аср) ижодида ҳам май образи гўзаллик ва ҳаётсеварлик мазмунларини ифода этган. Шу сабабдан бўлса керак, кейинги даврларда яратилган май мавзусига оид шеърлар “Анакреон характеридаги шеърлар” деб ҳам юритилади.

Таҳлиллардан маълум бўладики, араб хамриятларида узумнинг етиштирилиши, ундан тайёрланадиган маст қилувчи ичимликлар, бу жараёнда иштирок этувчи кишилар, май идишлари, уларнинг турли-туман номлари, май сотувчиси ва шаробхўрлик давраларидаги тартиб-қоидалар барча деталлари билан аниқ ҳамда муфассал тасвирланади. Бу эса шоирларнинг ниҳоятда синчков – кузатувчанлиги, оддий ҳаётий воқеликдан фавқулодда гўзал ва таъсирчан бадиият намуналарини ярата олганликларидан далолат беради. Умуман, ўтмиш даврнинг ижтимоий-маданий турмуш тарзи, одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, уларнинг табиат ва жамият ҳодисаларига ёндашуви, ўзига хос тафаккур ва тасаввур олами, қолаверса, реал ҳаёт манзараларининг кенг ва ҳаққоний тасвирини акс эттиришда хамриятлар муҳим аҳамиятга эгадир.

Бир қатор олимларнинг кўрсатишича, Шарқ адабиётида май мавзусига эътибор форсий шеърятдаги “қасидаи хамрия”, яъни хамрия қасидалардан бошланган³. Чунончи, грузин тадқиқотчиси В.В.Котетешвили фикрича “араб

¹ Қаранг: Иванов В. Дионис и прадиионисийство. – Баку, 1923. – 303 с.; Фрезер Дж. Золотая ветвь. I том. – М.: ТЕРРА, 2001. – 286 с.

² Мингбоева Д. Тимсоллар тилсими. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 18.

³ Қаранг: Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том I. История персидско-таджикской литературы. – М.:

хамриятларининг илдизлари бевосита форс-тожик шеъриятидан озикланган. Чунки араб халқлари ҳеч вақт май ва шароб тайёрлаш билан машхур бўлмаган. Май ва май базмларини улуғлаш дастлаб форсларга хосдир”¹. Таниқли адабиётшунос А.Ҳайитметов ҳам май мавзуси форс-тожик тилида гаплашувчи халқларнинг исломгача бўлган зороастризм дини ва урф-одатлари билан боғлиқ эканлигини ёзади².

Шарқ адабиётида май ичимлиги ва майхўрликнинг пайдо бўлиши ҳақида бир қатор афсона ва ривоятлар бор. Уларнинг аксариятида май ва шаробнинг Эронда тайёрланганлиги айтилади. Жумладан, машхур юнон тарихчиси Геродотнинг “Тарих” асарига киритилган “Тўмарис” ҳақидаги афсонада ҳам бу ичимликларнинг Эрондан келтирилганлиги кўрсатилган. Унда ёзилишича, маст қилувчи ичимлик нималигини ҳали билмаган Тўмариснинг ўғли Спарганис ва унинг йигитлари форс қўшини томонидан қўйилган тузоқ – майхўрлик оқибатида душмандан енгилган. Шунингдек, Геродот ўз китобида форс-тожик халқларининг қадимги майхўрлик анъаналари билан боғлиқ бир қатор тарихий-этнографик маълумотларни келтиради. Улардан бирида айтилишича, форс-тожик халқлари орасида муҳим кундалик муаммоларни ҳал этиш учун махсус май базмлари ўтказиб турилган. Одатда, ушбу мажлисда қабул қилинган қарордан сўнг мезбон (уй эгаси) эртасига яна ҳаммани ўз уйига таклиф қилган. Йиғилганлар май ичмаган, яъни ҳушёр ҳолатда чиқарилган қарор ва унинг моҳиятини тушунтира олишса, у инобатга олиниб, амалга оширилган. Ёки мазкур

Восточная литература, 1960. – 556 с.; Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961. – 295 б.; Рипка Ян. История персидской и таджикской литературы. – М.: Прогресс, 1970. – 445 с.; Абдуллоев А. Адабиёти форсу тожик дар нимаи аввали асри XI. – Душанбе: Дониш, 1979. – 286 с.; Мусулмонкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X – XV вв.) – М.: Наука, 1989. – 238 с.; Мирзозода Х. Тарихи адабиёти тожик (Аз даври қадим то асри XIII) Китоби I (I). – Душанбе: Маориф, 1987. – 488 с.; Ҳусейнзода Ш., Шарипов Х. Макоми Абуали ибни Сино дар шеър адаби тожик. – Душанбе: Маориф, 1985. – 116 с.; Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси (X – XIV века). – М.: Наука, 1989. – 221 с.; Азизова Ф. Литературное посредничество как система в арабском халифате. – Баку: Элм, 2009. – 203 с.

¹ Бу ҳақда қаранг: Зеҳний Ф. Жанри соқийнома дар адабиёти форсу тожики асрҳои XIII – XV. – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 11.

² Ҳайитметов А. Навоий лирикаси (тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашр). – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – Б. 150.

йиғинда ўртага ташланган фикрлар яна бир бор май базмида муҳокама қилинган¹. Бу ўринда ичимлик кишиларни бир-бирига яқинлаштирувчи, шунингдек, дўстона муносабатлар ва ўзаро тотувликни мустаҳкамловчи бир восита деб ҳам тушунилган.

Беруний ҳам “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида “кисро(эрон)ликлар ҳар бир кун учун райҳон ва гулларнинг бир турини ва мунтазам ичиб келинаётган шаробнинг бир хилини ўз олдиларига қўйилишини расм қилган эдилар”², – деб ёзади. Шунингдек, араб халқлари ҳам ўзлари ном берган қадимий ойлардан бирини “нотил” деб аташган. Бу арабчада “маст қилувчи ичкилик ўлчовини англатган. Араблар бу ойда ҳаддан ташқари кўп” шароб истеъмол қилганлар ва “нотил” атамасини кўп ишлатганлар”³. Шунга ўхшаш маросим ва урф-одатлар қадимги туркийлар орасида ҳам учрайди. Ўтмишда сўғд халқларининг Аши-х-ида ойининг ўн саккизинчи кунида ўтказиладиган “Бабахвара” (“Бомихвара”) номли байрами машҳур бўлган. Бу сўзнинг маъноси эса, “узумдан сиқиб олинган тоза, тиниқ ширани ичиш” демакдир⁴. Кўринадики, узум ва майнинг ҳаётбахшлик фазилатларини улуғлаш туркийларда ҳам узоқ ўтмишга эга.

Ҳинд халқининг машҳур эпоси “Маҳобҳорат”да ҳам шароб қудрат ва ғалаба рамзи сифатида тасвирланади. Унда ёзилишича, маъбуд Аржунни

¹ Геродот. История в 9-ти кн. – М.: Издательство АСТ, 2001. Том I. – С. 138.; Изох: Қадимги Эронда узум майи шоҳона ичимлик сифатида сарой базмларидаги ўйин-кулгилар ва гўзал анъаналарни ўзида уйғунлаштирган. Шарқ халқларининг куз ойларида, ҳосил йиғиштириш маҳали ўтказиладиган Мехржон байрамида дастурхонга тортилган турли ноз-неъматлар айнан май ва шароб билан истеъмол қилинган. Анъанага кўра, байрам сўнгида май таъсиридан сархуш бўлган ҳукмдорнинг ёлғиз ўзи йиғилганлар даврасида рақсга тушиши лозим бўлган. Эътиборлиси, бу хурсандчиликлар мамлакатдаги осойишталик, тўқин-сочинлик ва халқнинг фаровонлигини кўрсатувчи ўзига хос ишора сифатида тушунилган.

Исломдан олдинги даврларда форс-тожик халқларининг гоҳонбарок номли майхўрлик байрами ўтказиб турилган. Ҳар ойнинг биринчи кунида нишонланган бу маросим пайтида оташпарастлар ибодатхонасида Куёш маъбуди учун ибодатлар қилинган. Шу куни май ичилган, хурсандчилик ва ўйин-кулги тонг отиб, куёш нурлари кўрингунча давом этган. Байрамни бошқариб борган коҳинлар сардори майни улуғловчи шеърлар, қўшиқлар айтиб, йиғилганларга хуш кайфият улашган. Оташпарастларда ҳар ойнинг ўн иккинчи куни Ой маъбудига аталган ва майхўрлик базмлари яна давом этган. Қаранг: Интернет маълумоти: A. de Jong. Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin literature // <https://archive.org/stream/ebooksclu> (23.09.2013); Чалисова И.Ю. Вино – великий лекарь. К истории персидского поэтического топоса // Вестник РГГУ № 2 (63)/2011. – С. 131.

² Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. I том. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 80.

³ Кўрсатилган китоб. – Б. 96.

⁴ Кўрсатилган китоб. – Б. 279.

бўйдоқлик ҳаётидан воз кечишга кўндириш учун маъбудлар сардори Индира томонидан Ҳимолай тоғига юборилган махсус элчи май воситасида мақсадига эришади. Индиранинг кўрсатмасига биноан элчига ҳамроҳ бўлган маъбудалар ўз ғуломлари билан Аржуннинг кўз ўнгида базм уюштирадilar. Аввалига ўрмоннинг хушманзара жойларини сайр қилиб, булоқ сувларида чўмилиб, кеч тушганда ўз ёрларига май қуйиб тутишади. Чунки Индира юборган май ишқ ва муҳаббат, висол ва шодлик, шунингдек авлодлар давомийлигини ўзида мужассам этган илоҳий инъом эди. Кейинчалик ҳинд шоири Бхарави ўзининг “Киратаржуния” достонида айнан мана шу сюжетни асос қилиб олган. Рус адабиётшуноси М.Русановнинг кўрсатишича, “Киратаржуния”да ўз ошиқлари учун учун соқийлик қилувчи гўзал қизлар ва уларнинг фазилатлари юксак бадиият билан қаламга олинганки, мазкур асар қадимги ҳинд шеърлятида айнан май мавзуси ёритилган махсус жанр – “*махақвий*”нинг юзага келишида муҳим роль ўйнаган¹.

Оташпарастларнинг паҳлавий тилида ёзилган “Руҳий тафаккур муҳокамаси” асарида ҳам май ва унинг хусусиятлари ҳақида баҳс юритилган. Унга кўра, кекса донишманднинг турли масалаларга оид саволларидан бирига Руҳ шундай жавоб қайтаради: “Май барча таомлар ва ичимликларнинг энг яхшисидир. Қалбида эзгулик, саховат, садоқат каби инсоний туйғулар устун бўлган олийҳиммат киши қўлига олтин ёки кумуш қадах тутса, қадахнинг ранги янада ёрқинроқ бўлади. Аксинча юрагида ҳасад, нафрат, ёвузлик яширинган киши эса ичкилик таъсирида турли жанжал, кўнгилхиралик ва дилозорликга сабаб бўлади”². Дарҳақиқат, ўтмишда меъёри билан май ичиш кишининг дунёқарашини ўстириши, билим доирасини кенгайтиришига ишониш мумкин. Бу ҳақда кўпгина тарихий ва адабий манбаларда маълумотлар мавжуд. Уларнинг энг қадимгиси – сосонийлар

¹ Русанов М. Красота в вине. Поэтика винопития в санскритской литературе // Вестник РГГУ, 2011. – № 2 (63). – С. 93-94.

² Зороастрийские тексты. Суждения духа разума («Дадестан-и меног-и храд»). Сотворение основы («Бундахишн») и другие тексты. – М.: Восточная литература, 1997. – С. 11.

даврининг бадийй ёдгорликларидан бири “Хусрав, Ководнинг ўғли ва унинг шогирди” қиссасида ёзилишича, бир ёш йигит шоҳ Хусравнинг хизматига ўтиш учун у томонидан берилган турли соҳаларга оид 13 та саволга жавоб қайтаради. Шоҳ айтган топшириқларнинг икkitаси – саккизинчи ва ўнинчи саволлар бевосита май ҳақида бўлиб, шоҳнинг “қандай май олий сифатли ва ширин таъмга эга? – деган сўровига йигит: Эндигина тайёр бўлган тоза шароб”, – деб жавоб қайтаради. Бу қочиридан Хусрав унинг ҳозиржавоблиги ва ақл-заковатига тан беради. Хукмдорнинг турли кўнгилочар ўйинлар билан боғлиқ саволига йигит муסיқачилар, кўзбойлоғичлар ва раққосларни санаб кўрсатади. Аммо уларнинг ҳеч бири шоҳ ҳарамида чанг чалаётган гўзал қизнинг санъатига ва май базмида шароб қуйиб тутаётган хушбичим йигит – соқийнинг ҳаракатларига тенг келолмаслигини айтади¹.

¹ Чунакова О.М. Пехлевийская Божественная комедия. – М.: Восточная литература, 2001. – С. 149-156; Исоҳ: Умар Хайёмнинг “Наврўзнома” асарида ҳам май ва унинг ичилиши билан боғлиқ кўплаб қадимий ривоятлар келтирилган. Улардан бирида ёзилишича, “Кайхусрав замонасидан то Ажамнинг охириги подшоси Яздижард асригача Ажам подшоҳларининг одати бундай эди: Наврўз куни подшоҳ оиласидан бўлмаган биринчи одам – мубадлар мубади (зардуштийлик динидаги бош қохин – М.А.) подшоҳ олдида май тўла олтин жом, узук, дирҳам ва подшоҳ динори, бир кучоқ арпа ниҳоли, қилич, ўқ-ёй, давот ва қалам билан келиб уни табриклаб, офаринлар айтарди... У сўзларини тугатгач, жомдаги майдан тотиб кўриб, жомни подшоҳга узатар, унинг бошқа қўлига арпа ниҳолдан берарди, тахт пойига дирҳам ва динорларни қўярди. Бу билан у, агар олий мартабали амалдорлар Наврўз куни даставвал бирор нарсага кўзлари тушса, келгуси йилгача шод-хуррам бўлсинлар ва бу нарсалар уларга бахт келтирсин, дея истак билдирарди. Бу уларга Худонинг марҳаматидир, чунки подшоҳга тақдим қилинган нарсалар дунё шодлиги ва фаровонлигининг сабабчисидир”. Шунингдек, “Наврўзнома”да узум ва май ичимлигининг пайдо бўлиши билан боғлиқ қизик бир ривоят ҳам келтирилган. Унда айтилишича, узум дастлаб афсонавий ҳукмдор Жамшиднинг авлодидан бўлган Шомирон исмли подшоҳ даврида пайдо бўлган. Ўша пайтлардан бошлаб, май базмлари уюштирилиб, майхўрлик маҳалида руд чалиб, қўшиқлар айтилган эмиш. Қаранг: Умар Хайём. Наврўзнома. – Тошкент: Меҳнат, 1990. – Б. 51-53; Дарҳақиқат, адабиётда майнинг пайдо бўлиши ҳақида кўплаб ривоятлар мавжуд. Улар орасида турк адабиётшуноси И.Пала кўрсатган афсона бошқаларига ўхшамаслиги билан характерлидир. Унга кўра, шоҳ Жамшиднинг жорияларидан бири ўз жонига қасд қилмоқчи бўлиб, эскирган, кўпириб турган, одамлар заҳарли деб билган узум шарбатини ичади. Бунинг таъсирида у барча ташвишларини, ҳатто ўзини ўлдириш ҳақидаги фикрларни ҳам унутади. Кейин ичимликнинг таъсири ва хусусиятлари ҳақида бошқаларга ҳам айтиб беради. Шу тариқа, одамлар май ва шаробдан хабардор бўладилар. Қаранг: Pala I. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. – Istanbul: Kapı yayınları, 2006. – S. 83; Араб шоири Ал-Ахтал эса, бир шеърда шаробни Эрон ҳукмдори бўлмиш Хурмузднинг ўғли Хусрав даврида тайёрланганлигини ёзган. Қаранг: Крачковский И.Ю. Вино в поэзии аль Ахтала // Избранные сочинения. Том II. – М.: Наука, 1956. – С. 432; Шунингдек, турк шоири Равоний ўзининг “Ишратнома” асарида майнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ икkitа ривоят келтирган. Улардан бирида май Одам Ато замонасида яратилганлиги айtilса, иккинчиси Умар Хайём кўрсатган ривоят билан мазмунан ўхшаш. Қаранг: Canım R. Türk edebiyatında sakinamele ve işratname. – Ankara: Akçağ yayınları, 1998. – S. 122.

¹ Авесто. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 220.

Манбаларда кўрсатилишича, қадимги Эронда ҳукмдорларнинг ҳеч бир йиғини ёки суҳбатлари майсиз ўтмаган. Узум эса илоҳий инъом ва кишиларга жисмоний ҳамда руҳий қувват етказувчи шифобахш мева деб қабул қилинган¹. У фақат ҳукмдорларга қарашли бўлган боғларда етиштирилган. Узум шарбати, шунингдек ундан тайёрланган шароб, май, чоғир, бода каби сархуш қилувчи ичкиликлар ҳам шоҳлар ва шоҳона базмлар учунгина ҳозирланган². Май мавзусидаги намуналар, жумладан, риндона шеърларда ҳукмдорларнинг улуғланиши, базми жамшидларнинг пафос, кўтаринкилик билан тасвирланиши ана ўша даврлардаёқ урфга кирган. Қадимги Парфияда ҳукм сурган аршакийлар сулоласи саройида, – деб ёзади шарқшунос олим М.Бойс, – май базмларини бошқарувчи санъаткор-шоирлар – гўсан (ёки госан – М.А.)лар лавозими жорий қилинган. Гўсанлар ҳукмдорларнинг шоҳона базмлари, мартабали меҳмонлар шарафига уюштирилган май мажлислари учун айнан май васф этилган шеърлар ёзишган. Улар куйга солиниб, давраларда ижро этилган. Гўсанлар куйлаган кўшиқ “суруди хусравоний” (ёки “хусравоний дуруд”³), яъни “шоҳона кўшиқ” деб юритилган. Наврўз, Меҳржон, Сада каби халқ сайиллари, байрамлар, ов мавсумлари ва базмларда ижро этилган “шоҳона кўшиқлар”нинг бош хусусияти шу эдики, уларда айнан май ва унинг ҳаётбахш хусусиятлари улуғланган⁴.

Бу каби ривоятларда ҳам озми-кўпми ҳақиқат бор, албатта. Май қадимий даврлардан бошлаб Шарқ адабиётида ҳаёт таянчи, дунёнинг қайғу ва аламларидан халос этадиган буюк ҳаётий неъмат тимсоли бўлиб келган.

¹ Интернет маълумоти: Touraj Daryaee. Wine good and fine. The art of wine in ancient Persia; Guive Mirfendereski. Of wine and War // www.cais-soas.com/articles/culture_education_articles.htm. (23.12.2013)

² Интернет маълумоти: A. de Jong. Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin literature // www.archive.org/stream/ebooksclu. (23.09.2013)

³ Изоҳ: Бу кўшиқлар “дадофарид” деб ҳам юритилган. Қаранг: Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том I. История персидско-таджикской литературы. – М.: Восточная литература, 1960. – С. 221.

⁴ Рейснер М.Л., Чалисова Н.Ю. Персидская классическая лирика / Лирика: генезис и эволюция. – М.: РГГУ, 2007. – С. 189-197.

Бундан салкам уч минг йил илгари яратилган зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авесто”да ҳам бу фикрларнинг исботини кўриш мумкин. Чунончи,

*Сигинаман бахт-шодлик ҳаққи,
Бор овозда дуо қиламан.
Ибодатлар келтирадирман
Қўл етмас ул Ҳуварнога мен.
Ҳаоманинг шарбати билан
Эъозлайдирмиз
Етиб бўлмас ҳамда илоҳий
Ҳуварнони биз...¹*

Манбаларда кўрсатилишича, “хаома”² аслида оташпарастларнинг курбонлик маросимлари учун махсус ўстирилган, тутуни ўткир хид таратувчи, инсонни сархуш қилувчи ўсимлик саналган. Бу ўсимликнинг сиқиб олинган суви сигир сути билан аралаштирилиб, ундан маст қилувчи ичимлик тайёрланган. Унинг номи ҳам “хаома” деб юритилган³. Юқоридаги шеърӣ парчада тилга олинган ичимлик – “хаома шарбати” эса, асосан, мажозӣ, кўчма маъноларни ифодалаб, кишига ҳаётӣ лаззат ва илоҳӣ завқу шавқ бағишловчи тимсол сифатида тавсифланган. “Ҳаома шарбати”ни ичган ҳар қандай киши кенг қамровли билим соҳибига айланиб, оддий кишилар билмаган илоҳӣ ҳақиқатларни ҳам англай олади⁴.

“Авесто”да “хаома шарбати” ёруғлик ва эзгулик кучларининг зулмат ва ёвузлик кучлари устидан қозонилажак ғалабалари асоси, манбаи сифатида

¹ Авесто (Форс тилидан Аскар Маҳкам таржимаси). – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 220.

² Изоҳ: Мазкур ичимлик номи ҳинд “Веда”ларида, яъни қадимги санскрит тилида “сома” тарзида учрайди. Қаранг: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Сома>.

³ Қаранг: Чунакова О.М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов. – М.: Восточная литература, 2004. – С. 158; Маковельский О. Авеста. – Баку: АН, 1960. – С. 113; Дьяконов И.М. История Мидии. – М.: Литература, 1961. – С. 145; Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – С. 108; Алибайзода Э. Озарбайжон адабиёти тарихи (энг қадимги даврлар). – Баку, 2009. – Б. 314-319; Интернет маълумоти: [pdf] Modi J.J. Haoma in the Avesta // Journal of the Anthropological Society of Bombay, 1904. No 7 // www.crossasia-repository.ub.uni-heydelberg.de (23.05.2016); Vahman F. Arda-Viraz-Namag. The Iranian “Divana commedia” // Scandinavian institute of Asian studies monograph series No 53 // <https://www.islamic-awareness.org>.>ZRisra (11.03.2015)

⁴ Қаранг: Ҳомидӣ Ҳ. Авестодан Шоҳномага. – Тошкент: Шарқ, 2007. – Б. 81-82.

улуғланган. Шу сабабли, у илоҳий ва битмас-туғанмас куч-қудрат рамзи ҳамдир:

*Ахура бунёд айлаган
Вартрагнага сизинамиз.
Интиламиз нажот ва зафар
Ҳаомасига.
Жон вужуд, яхшиликларнинг
Пушт-паноҳи,
Ҳимоятгари.
Татир эса ким ҳаомадан
Уни сира мағлуб этолмас.¹*

Албатта, “Авесто”да аксини топган бундай тушунча ва қарашлар ҳам май мавзусидаги шеърларнинг пайдо бўлиши ва кейинги тараққиётида муҳим ўрин тутган. Айрим маълумотларга кўра, “қайноқ шарбат” маъносини англатган май сўзи ҳам аслида “Авесто”даги мадҳ сўзидан пайдо бўлган². Озарбайжон олимаси Ф.Азизованинг ёзишича, аббосийлар даврида араб халифалари сосоний ҳукмдорларнинг урф-одатлари, байрамлари, шоҳона базмлари ва уларда ижро этилган куй-қўшиқларни қайта жонлантириш орқали “Авесто”да тасвирланган анъаналарни давом эттирганлар. Шаробхўрлик кечаларида куйланган мадҳиялар бевосита “Авесто”даги хаома култи билан боғлиқдир. Май мавзуси ифодаланган шеърӣ жанр – “хамриййат” калимасининг асоси араб тилидаги “ҳамара” сўзидан олинган бўлиб, у бевосита “ҳаома” таъсирида ҳосил бўлган³. Аслида “ҳамара” ва “ҳаома” сўзларининг маъноси бир хил – “май тайёрлаш” демакдир⁴. Асосан, мажозий маъноларни ифодалаб, кишида кенг дунёқараш,

¹ Авесто. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 220.

² Интернет маълумоти: Джавад Нурбахш. Энциклопедия суфийской символики // www.wayter.wordpress.com (08.09.2016)

³ Азизова Ф. Литературное посредничество как система в арабском халифате. – Баку: Элм, 2009. – С. 203.

⁴ Азизова Ф. Арабизированные авторы в эволюции арабской классической поэзии. – Баку: Элм, 2009. – С.101.

теран фикр уйғотувчи, ҳаётӣй лаззат ва илоҳӣй завқу шавқ бағишловчи рамзӣй образ сифатида тавсифланган “ҳаома шарбати”ни мумтоз шеърӣйтадаги май тимсолининг дастлабки кўринишларидан бири сифатида кўрсатиш мумкин.

Адабиётшуносликда хамрият икки асосга кўра, яъни араб адабиётӣйтадаги май васф этилган шеърлар ва форс-тожик халқлари қадимӣй маданиятининг Араб халифалиги маданий-маишӣй турмуш тарзига бевосита таъсири орқали ривожланганлиги айтилади¹. Хамрият шеърларда форс-тожик халқлари кундалик турмуши, урф-одат ва маросимлари билан узвий боғлиқ бўлган май, шароб, базм, мусиқа асбоблари каби образ-тушунчалар юксак бадиӣйат билан тасвирланган. Бу эса араб шоирларининг қадимги Эрон халқлари маданияти ва ўзига хос анъаналари билан яқиндан таниш бўлганлигини англатади. Жумладан, ўз даврида хамрият жанридаги шеърлари билан шуҳрат қозонган ал-Аъша узоқ йиллар сосонӣй ҳукмдорларга хизмат қилган ан-Нўъмон саройида яшаб ижод этган. Араб адабиётини махсус тадқиқ этган рус олими И.М.Фильштинскийнинг ёзишича, саройдаги сосонӣйларнинг ҳаёт тарзига хос одат ва анъаналар шоир ижодига кучли таъсир кўрсатганлиги табиӣй. Араб олими Ибн Қутайба ҳам Ал-Аъшанинг хамриятларида форс-тожик халқлари ҳаёти, маданияти, санъати ва адабиётига хос кўплаб тушунчалар ўз ифодасини топганлигини эътироф этади².

Ф.Зехнийнинг фикрича, риндона шеърлар ҳам илк бор форс-тожик адабиётӣйтада учрайди. Уларнинг дастлабки намуналари Рудакий ҳамда унинг издошлари ижодида келтирилган³. Бу жиҳатдан, айниқса, Рудакийнинг “Май онаси” (“Модари май”) қасидаси алоҳида ажралиб туради. 94 байт – салкам 200 мисрага яқин бўлган мазкур қасида қуйидаги тарихӣй воқеа муносабати билан ёзилган: милодӣй 923 йилда сомонӣйлар саройида хизмат қилувчи

¹ Интернет маълумоти: [pdf] Meisami J.S. Structure and meaning in medieval Arabic and Persian lyric poetry // <https://dijap4.custom-media.com/read-online-structure-an-m> (29.09.2016)

² Қаранг: Фильштинский И.М. История арабской литературы. V – начало X века. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1985. – С. 104.

³ Зехний Ф. Жанри соқийнома дар адабиётӣй форсу тожики асрҳои XIII – XV. – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 11.

лашкарбошилардан бири Мокон ибн Кокий Хуросон ҳокими Наср II Аҳмад Сомонийнинг сиёсатидан норози бўлиб, қўзғолон кўтаради ва сомонийлар пойтахтига анчагина талофат етказади. Кейин ўзига яқин бўлган амирлар билан биргаликда мамлакатдан қочиб, Кирмон вилоятини эгаллайди. Бу вилоят Сейистон амири Абу Жаъфар Аҳмад бинни Муҳаммаднинг қўли остида эди. У Мокон ибн Кокий устига юриш қилади ва уни енгиб, Сейистонга олиб кетади. Наср II Аҳмад Сомоний Сейистон ҳукмдорининг ўз душмани устидан ғалаба қозонганлиги, сомонийлар давлати манфаатларини ҳимоя қилганлиги учун миннатдорчилик билдириб, унинг шарафига дастурхон ёздиради ва май базми уюштиради. Зиёфатда Сейистон ҳокими Абу Жаъфар иштирок эта олмаган. Шу сабабли, Наср II Аҳмад Сомоний ушбу базмда ўзи май ичган олтин қадах билан бирга, ўнта ёкут (қимматбаҳо тош), шунча миқдорда шоҳона тўн, зотдор отлар, ғуломлар ва турк канизаклари ҳамда бошқа турли хил қимматбаҳо совғаларни амир Абу Жаъфарга юборади. Шоир Рудакийнинг “Май онаси” қасидаси ҳам амирга юборилган совғалар қаторидан жой олган¹. Унда май ва унинг тайёрланиши, май ичиш таомили ва май базми, Наврўз ва Меҳржон байрамлари ҳақида тарихий-этнографик маълумотлар, шунингдек, амир Абу Жаъфар мадҳи, шоирнинг замон ва давр аҳли ҳақидаги ҳаётий-фалсафий, маънавий-ахлоқий фикр-қарашлари ҳам ўз аксини топган².

Қасиданинг муқаддима қисми этнографик мазмунда бўлиб, унда узумнинг токдан узилишидан бошлаб, май ҳолига келтирилгунча амалга ошириладиган барча юмушлар ўзига хос бадийий воситалар орқали батафсил тасвирланган. Ташхис, яъни шахслантириш санъати шоир фикр-туйғуларини янада жонли ва ҳаққоний ифодалашга имкон берган. Чунончи,

Шаробнинг онаси қилинган қурбон,

Боласи олиниб, солинар зиндон,

¹ Қаранг: Тарйх-и Сйстан (История Сйстана). – М.: Наука, 1974. – С. 303-309; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том I. История персидско-таджикской литературы. – М.: Восточная литература, 1960. – С. 144; Сайфуллоев А. Қасидаҳои Рӯдаки / Мажмӯаи ҳамоиши байналминналии “Ҷойгоҳи Рӯдаки ва забони тоҷики дар муколамаи фарҳангҳо (28-29 майи соли 2008, Хужанд)”. – Хужанд, 2008. – С. 257.

² Рейснер М.Л. Персидская лироэпическая поэзия X – начало XIII века. – М.: Наталис, 2006. – С. 85- 87.

*Онани боладан ажратиб бўлмас,
То эзиб жисмидан олинмаса жон¹.*

Мисраларда келтирилган аллегорик образлар: шаробнинг онаси узумни, унинг боласи узум шарбатини, зиндон эса, май тайёрланадиган идиш (хум)ни билдирган. Бу ўринда узум шарбатининг сиқиб олиниши ва май тайёрланадиган махсус идишларга солиниши ҳаётий мисоллар билан ишонарли акс эттирилган. Май ва шаробнинг ўзига хос ташбеҳу қиёслар билан ифодаланиши ҳам қасиданинг бадиий қиммати ва ўқувчига таъсирини оширган, албатта². Шоир май тайёрлаш вақтидаги ҳар бир ҳолатни бирор ҳаётий ёки ижтимоий-маиший ҳодисани мисол келтириш – тамсил санъати орқали далиллайди.

Рудакийнинг издошлари Анварий, Масъуд Саъд Салмон ва Фаррухийлар ижодида ҳам “Қасидаи хамрия”, яъни “Май қасида”лари мавжуд³. Бундай шеърларни форс-тожик шоирлари Башшар Марвазий ва Манучехрий Домғонийлар шеъриятида ҳам кўриш мумкин⁴.

Шунингдек, шайхур-раис Абу Али ибн Синонинг май мавзусидаги шеърларида май тимсоли орқали оламнинг гултожи бўлган инсонни қадрлаш, бу дунё шодликларини ғанимат билиш, умрнинг бирор дамини ҳам беҳуда ўтказмаслик сингари юксак инсоний фикр-кечинмалар акс эттирилган. Ибн Синонинг айтишича, май ичиш шоҳ, донишманд ва ринд кишилар учун раводир. Шоир ўзининг бу ҳикматли ўғитларини шеърларидан бирида қуйидагича ифодалаган:

*Билимдонга ҳалолдир-ку, ҳаром жоҳилга мутлоқ,
Ҳама яхши ёмонни ажратар майнинг зиёси.*

¹ Осори Рўдаки. – Сталинобод: Нашрдавтожик, 1958. – С. 247 (таржима бизники – М.А).

² Қаранг: Османов М.-Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии. – М.: Наука, 1974. – С. 59- 60.

³ Қаранг: Алиев Р. М, Османов М. Н.Омар Хайям. – М.: Наука, 1959. – С. 27- 28.

⁴ Изох: Чунончи, Башшар Марвазий ўзининг май ҳақидаги бир қасидасида узум майининг тайёрланиш жараёнини маиший турмуш ҳодисаларига қиёслаган. Шоир узум доналарини шоҳнинг гўзал қизлари – маликаларга, токнинг япроқларини эса, уларнинг қимматбаҳо ёпинчикларига ўхшатади. Узумнинг токдан узилиши – маликаларнинг куёвга узатилишига, токнинг япроқлари эса, қизларнинг унутиб қолдирилган ёпинчигига ташбеҳ қилинган. Шоир Манучехрий Домғоний ҳам ҳам ўз қасидасида узумнинг май тайёрланадиган хумга солинишини – аёлнинг ҳомиладор бўлишига, майнинг етилишини – ҳомиланинг ривожланиб боришига ва унинг хумдан олинишини – боланинг туғилишига қиёс қилади. Қаранг: Кўрсатилган китоб. – Б. 27-28.

*Ҳаром бўлди шароб жоҳил кишига жоҳиллигидин
Ани ичган кишилар бўлганидан кўп адоси.
Шаробни аблаҳ ичса ошгуси журму гуноҳи,
Тилидин лоф ёзилгай, ўзгариб кетгай ҳавоси.
Агар ул тоза май маҳбуб қўлидин бўлса не хуш,
Гўзал юз шабнами томса, мен ўшал май гадоси.
Абу Али, тиниқ майни ҳақимона ичавер.
Худо ҳаққи, ҳақиқатнинг йўлини топмоқ давоси¹.*

Ибн Сино шеърларида қаламга олинган май бу ҳозирги тасаввуримиздаги спиртли ичимлик эмас, албатта. У ўз шеърларида фақат узумдан тайёрланган майнинг шифобахш хусусиятларини мақтайди. Шоирнинг фикрича, бундай майни дори сифатида, тиббиёт мақсадларидагина ишлатиш лозим. Шу сабабли, у ўз рубоийларида узум майининг турли навларини ҳам кўрсатиб, улардан қандай эҳтиёжда фойдаланиш лозимлиги ҳақида тавсиялар берган. Чунончи, мана бу шеърда оқ узум ва ундан тайёрланган майнинг ёқимли таъми ҳақида сўз боради:

*Эй қора кўз, ҳар бир аёл, ҳар бир қизнинг
Яхши хулқин ўхшатишимас майга доим.
Севиклигим, оқ узумдан бўлган шароб,
Ақлим ёви кўринса-да кўп мулойим².*

Шеърда оқ узум шароби ва унинг мулойим таъми аёл кишининг яхши хулқига ўхшатишган. Шоир бундай май баҳор фаслида истеъмол қилинса, шифобахш хусусиятлари кўпроқ бўлишини айтиб, рубоийдаги фикрларини бир шеърда шундай давом эттиради:

*Оппоқ тиниқ майлар дуруст ёз фаслида,
Хушдур ютум бўлгай латифроқ аслида³.*

¹ Қаранг: Шомуҳамедов Ш. Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърий асари (Уржуза). – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 56.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 58.

³ Шомуҳамедов Ш. Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърий асари (Уржуза). – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 58.

Унинг бундай ҳикматлари ўзбек шоирлари ижодига ҳам ўзига хос таъсир кўрсатган. Айтиш мумкинки, шоир Гадоий бир ғазалида гўё Ибн Синодан таъсирлангандай мана нима дейди:

*Ёз фасли айш учун таъхис қилгондур ҳаким,
Соқийё, хуш тут майи софики, дилбардур ҳариф¹.*

Кейинчалик Умар Хайём “фалсафада Ибн Синонинг содиқ шогирди бўлганидек, май образини поэзияга киритишда ҳам устози изидан боради ва унинг фикрларини ривожлантиради”². Хайём рубоийларида кўза ва кўзагар, май ва майхона, жом ва қадах, соқий ва муғанний каби тимсоллардан кенг фойдаланади. Булар орқали шоду хуррам яшашга интилиш, шунингдек, табиат ва жамият ҳодисаларининг доимий ўсиш, ўзгаришда экани, эскининг йўқ бўлиб, янгининг пайдо бўлиши, бордан йўқ, йўқдан бор бўлмаслиги каби теран фалсафий қарашлар ўз ифодасини топган. У табиб сифатида ҳам асарларида ўзига хос тавсиялар ва кўрсатмалар беради. Масалан, “Наврўзнома” асарининг “Шаробнинг манфаати ҳақида сўз” деб номланган бобида шароб ва унинг хусусиятлари, бемор кишига таъсири, шароб ичишнинг тартиб-қоидалари, унинг фойда ва зарарлари ҳақида ҳам баҳс юритилган³. Унинг бу қарашлари бир рубоийсида қуйидагича ифодалаган:

*Оғриқмен, иситма имтиҳон қилур,
Ичмасам, май менга қасди жон қилур,
Бу ажаб ишни кўр, бетоблигимда,
Майдан бошқа нарса кўп зиён қилур⁴.*

Хайём ижодида май юксак ҳаётсеварлик туйғуларини ифода этган поэтик образ эканлиги тадқиқотларда айtilган. Шуниси ҳам борки, шоир

¹ Гадоий девонининг луғати ва матни (Луғатни тузиб, матнни нашрга тайёрловчи ф.ф.н. Муҳиббек Рустамов). – Тошкент: Давлат адабиёт музейи, 2007. – Б. 143.

² Шомухамедов Ш. Гуманизм – абадийлик ялови. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. – Б. 143; Бу ҳақда яна қаранг: Хусейнзода Ш., Шарифов Х. Мақоми Абуали ибни Сино дар шеър адаби тожик. – Душанбе: Маориф, 1985. – 116 с.; Дорри Дж. Омар Хайём и суфизм // Суфизм в Иране и Центральной Азии. – Алматы, 2006. – С. 142-151.

³ Қаранг: Умар Хайём. Наврўзнома. – Тошкент: Меҳнат. – Б. 49.

⁴ Умар Хайём. Умр қарвони. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 26.

рубойиларида май образи ҳам табиий, ҳам мажозий характерга эга. Яъни уларда қўлланган май бир пайтнинг ўзида ҳар иккала мазмунни қамраб олади¹. Бу фикрларнинг исботини юқоридаги рубой мазмунидан ҳам илғаб олиш мумкин. Чунки май тимсоли мумтоз шеъриятда, жумладан, Хайём ижодиётида ҳам, энг аввало, рамзий маъно билдиради.

Хайёмона оҳанглар Нажмиддин Кубро, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий сингари форс-тожик шеъриятининг етук намояндалари ижодига ҳам чуқур кириб борди. Хайём рубойиларида қўлланган тимсол-тушунчалар, уларда ифодаланган ғоя ва мазмунлар, айниқса, форс-тожик шеъриятининг буюк санъаткори Ҳофиз Шерозий ижодида ўзининг юксак чўққисига кўтарилди. Шу сабабли, машҳур рус олими А.Кримский уни “форс-тожик шеъриятининг Анакреонти” деб таърифлайди². “Ҳофиз ғазалларидаги ишқ-муҳаббат, май, риндлик мавзулари бир-бирини тақозо қилади ва бир-бирини тўлдиради”³. Шоирнинг май хусусидаги шеърларида ҳам улар воситасида ҳаёт кувончу шодликлари ҳамда маърифий ғоялар ўз ифодасини топган. Чунончи,

Сенинг кўзингдан, эй соқий, хароб бўлдим, хароб бўлдим,

Вале дўстдан бало келса, яна минг марҳабо дебмиз!

Маълумки, маърифий адабиётда кўз – маъшуқа гўзаллигини, илоҳий жамолни англатади. Байтда у жом ва май маъноларини ҳам ифодалаган. Чунки соқийдан етишадиган жом – маърифат ва май – ишқи ҳақиқий, илоҳий файз, ирфоний хузур демакдир. Лирик қаҳрамон – ошиқнинг “хароб бўл”иши эса, ундаги инсоний сифатлару жисмоний вужуд фоний бўлиши ва

¹ Шарқ адабиётининг билимдони Абдурауф Фитрат шоирнинг май мавзусидаги шеърлари хусусида қуйидагича хулосага келган: “Салжукий саройида мунажжим, табиб ҳам надим сифатлари билан турган Хайёмнинг шул хусусий базмларда, май-маъшуқа кечаларида ҳеч қолмасдан иштирок қилганига ҳеч шубҳамиз йўқ. Ва Хайём рубойиларидан кўпининг шул кечаларда айтилганини қабул қилишга ҳеч монёъ йўқ...Умар Хайёмнинг шеъри саройдаги хизматларнинг ташвиқот қисмини эмас, кайф-сафо кечаларини, май-маъшуқ мажлисларини идора қилишни ўз устига олган...” Қаранг: Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилдлик. II жилд – Тошкент: Маънавият, 2000. – Б. 134-172.

² Қаранг: Крымский А. Персидские лирики X – XV вв. – М., 1916. – С. 19; Пригарина Н.И. Образное содержание бейта в поэзии на персидском языке / Восточная поэтика. Специфика художественного образа. – М.: Наука, 1983. – С. 101.

³ Шомухамедов Ш. Ҳофиз Шерозий. – Тошкент, 1965. – Б. 61.

бу орқали, комиллик мартабасига эришишидир. Сўфийларга кўра, дўстнинг турли балолар билан имтиҳон қилиши ҳам бандани унга яқинлаштиради¹. Сўфийнинг асл мақсади ҳам аслида – мана шу. Юқоридаги байтда ҳам ана шундай фикр-туйғулар ҳақида баҳс юритилган. Шунингдек, уларда умрнинг ўткинчилигига ишора, бу дунёнинг неъматларини қадрлаш, инсонга бир бора берилган бу ҳаётнинг шодликларини лаззатларидан завқланиш каби хайёмона қарашлар ҳам маҳорат билан ифодаланган. Шоирнинг қуйидаги байтида ана шу фикрларнинг исботини кўриш мумкин:

Соқий ёру холи уй, машшоқ ҳазилкаш хўб ширин,

Бу йигитлик даври – майнинг навбати ишратга боп².

Мазкур шеърий парчада май ва созанда, ишқ ва ёр, йигитлик ва майхўрлик тушунчалари орқали ҳаёт гўзалликлари, улардан инсон қалбига етишадиган фараҳ, қувонч роҳат, бахту иқбол, шунингдек, ишқ-муҳаббат туйғулари ҳамда ширин висол кайфияти юксак ҳаяжон билан ифода этилган.

Кўринадик, IX – X, қисман XI асрда яшаб ижод қилган шоирларнинг май мавзусидаги шеърларида, асосан, узумдан тайёрланадиган табиий май ва унинг ҳаётсеварлик фазилатлари улуғланган бўлса, XI – XII асрларда бундай шеърларга маърифий-ирфоний мазмунлар ҳам кириб келган. Шу тариқа, май ва у билан боғлиқ тимсоллар чуқур фалсафий, тасаввуфий маъноларни ифода эта бошлаган. Май тавсифланган шеърлар ижодкор маънавий-руҳий оламини ёритиши, унинг борлиққа муносабати, кундалик турмуш маданиятининг айрим қирраларини акс эттириши билан ҳам диққатга молик. Уларда қўлланган образлар шоир бадий тафаккурининг ёрқин ифодаланишини таъминлайди. Майнинг моддий, яъни ичимлик ҳамда шоирнинг ҳис-туйғу, кечинмаларини ифода этувчи ўзига хос поэтик тимсол сифатида ишлатилиши шеърнинг таъсирчанлигини янада орттиради.

¹ Ҳофиз Шерозий. Ишқ гавҳари (Изоҳлар қисми) (Нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи ф.ф.н Эргаш Очилов). – Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 168

² Кўрсатилган китоб. – Б. 119.

Шуниси ҳам борки, араб ва форс-тожик адабиётидаги май мавзуси қаламга олинган шеърлар мазмун-моҳияти, тасвир объекти ва ифода усули жиҳатидан бир-бирдан сезиларли даражада фарқланади. Агар араб ҳамриятларида май ва унга боғлиқ тушунчалар реал, ҳаётий маъноларда қўлланган бўлса, форсий шеъриятда улар бадиий-эстетик характерга эга бўлган поэтик образ ҳамдир. XII – XV асрнинг I ярми ўзбек адабиётида яратилган май мавзусидаги шеърлар ҳам ижодкор руҳий ва фикрий олами, давр ва замон аҳлига муносабати, қолаверса, ижтимоий, маданий, ахлоқий, маърифий қарашлар ҳамда ишқ-муҳаббат туйғуларини юзага чиқариши билан уларга муштарак.

1.2. Туркий адабиётда май мавзусининг илк намуналари

Шарқ халқлари адабиётида риндона шеърлар шаклланиш тарихи, айрим поэтик хусусиятлари, семантик структураси, ифода тарзи кабиларга кўра умумий жиҳатларга эга бўлса ҳам, ўзбек мумтоз адабиётда яратилган мазкур намуналар туркий халқлар ижтимоий-маиший турмуш маданияти, оғзаки ижоди ва адабиёти билан бевосита боғлиқдир. Ўзбек адабиётида май ва майхўрлик тавсифига бағишланган шеърларнинг илк кўринишлари ҳам, аввало, халқ оғзаки ижодида учрайди. Уларнинг энг қадимги намуналари машҳур тилшунос олим ва аллома Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида келтирилган. Чунки унда туркий халқларнинг фақат исломдан кейинги даврларда яратилган шеърлари эмас, балки исломгача бўлган шеърият намуналари ҳам ўрин олган. Уларда қабила баҳодирларининг мардонавор кураш туйғулари, жасорати, матонати, табиатнинг гўзал манзаралари, йил фасллари мадҳи, кундалик ҳаёт тасвири, меҳнат ва муҳаббат туйғулари ўз аксини топган. Улар орасида май мавзусига бағишланган тўртлик ва лирик парчалар ҳам кўплаб учрайди. Бу эса, қадимги даврларда ҳам май мавзусининг ғоят эҳтирос билан куйланганлигидан далолат беради.

“Девону луғотит турк”да келтирилган май мавзусидаги шеърлар теран маъноси, тасвирланаётган воқеа-ҳодисанинг ўта ҳаётийлиги, ўзига хос образ ва тушунчалари билан ҳам ажралиб туради. Мазкур намуналарда май бу ҳаётнинг қувончу шодликларидан баҳраманд бўлиш, олам гўзалликларидан завқланиш, умрни ғанимат билиш, кундалик ташвишлару алам-изтироблардан бир лаҳза бўлса-да чекиниш каби мазмунларни юзага чиқарувчи ўзига хос поэтик образ саналади. Асарда келтирилган май тўғрисидаги шеърларда айтилаётган фикр ва реал воқелик тасвири ҳам жуда ҳаётий. Чунончи,

Köglär қамуз музълди,

Jwriқ izиш mizildi.

Сэнсиз өзум ўзäldi,

Kälzil амул оjnалім.

(Маъноси: Куйлар бир-бирига мослаштирилди, май идишлари каторлаштирилди, кўнглим сенсиз сени истаб беқарордир. Кел, кўнглимни тинчитиб шодланайлик)¹.

Тўртликда май ва муҳаббат мавзуси ўзаро уйғунлашган. Унда тасвирланаётган ҳаётий манзара ҳижрон ва айрилиқдан азоб чеккан ошиқнинг маҳзун ҳолатини эсга солади. Шу билан бирга, шеърда май ҳамда мусиқани ёнма-ён келтириш орқали ғам-қайғуни унутиш, бу оламнинг лаззатларидан роҳатланиш каби мазмунлар, қолаверса, муҳаббат ва висол кайфияти ҳам ифодаланган. “Девону луғотит турк”даги май талқинига бағишланган шеърларда май билан боғлиқ образ ва тушунчалар, жумладан, май идиши, май ичган кишининг ҳолати, майхўрлик базмлари ва улардаги урф-одатлар ҳақида ҳам баҳс юритилган.

Бу шеърларда ишлатилган май идиши “ибриқ”дир (Унинг кўплик шакли – абриқ ёки абарик – М.А.). Ибриқ май ёки сув солиб қўйиш учун мўлжалланган махсус идиш саналган. Унинг сирти латта билан ўраб

¹ Кошғарий М. Девону луғотит турк. 3 томлик. III том. – Тошкент: Фан, 1963. – Б. 145.

қўйилган. Бундай кўринишда ибриқ қушни эслатган. Шунингдек, асарда у қадаҳ ва жом каби май ичишга мўлжалланган идиш маъноларида ҳам ишлатилган:

*Ўврик баші қазлају,
Сағрақ толу көзләјү .
Сақінч қозі кэзлајү,
Тўн-кўн билә сәwinälim.*

(Маъноси: Ибриқ (май идиши)нинг боши ғоз боши каби тиккадир, корни (май турадиган қисми) кўз (косаси) каби тўлган. Қайғуни унинг тагига кўмайлигу кеча-кундуз шодланайлик)¹.

“Девон”даги тўртликларда лирик қаҳрамоннинг ҳолати: шодлик ва қайғуси, бахт ва бахтсизлиги, ғалаба ва мағлублик кайфияти ҳам ишончли тасвирланади. Мана бу лирик парчада ҳам май ичган одамнинг ҳолати, яъни май таъсирида унинг кўркмас, ботир бўлиб қолиши “арслон” образи воситасида далилланган:

*Оттуз ічіб қіқралім ,
Лоқар қобуб сәкрәлім ,
Арсланлају көкрәлім,
Қачті сақінч сәwnälim .*

(Маъноси: Уч қайтадан ичайлик, тикланиб арслон каби наъра тортайлик. Қайғу-алам биздан йўқолганини кўрсатайлик)².

Қадимда Шарқ халқлари орасида ўзига хос майхўрлик анъаналари ҳам бўлган. Рус олими Е.Г.Яковлевнинг айтишича, бундай майхўрлик давраларида, асосан, уч киши иштирок этган. Унда ҳар бир киши фақат уч қадаҳ май ичиши лозим саналган. Фитрат шеърий парчадаги “уч қайтадан ичмоқ” ибораси қадим замонларда мавжуд бўлган ана шундай майхўрлик одатига ишора эканлигини ёзади. Яъни “Маҳмуд Кошғарий баъзи турк

¹ Кошғарий М. Девону луғотит турк. 3 томлик. I том. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. 124-125.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 160.

кабилалари орасида яшаганда уларнинг “ўттуз қайта ичайлик” деб учар пиёладан ичканларин кўрган”¹. Мумтоз шеъриятда ҳам “уч қайта ичмоқ”, “тўққиз қайта ичмоқ”, “ўттиз марта ичмоқ” каби сўз бирикмалари ва тушунчалар кўплаб қўлланилган². Профессор А.Абдуғафуров Навоийнинг “Тийрадур ўйлаким ёруғлиғ анга бермас юз” деб бошланувчи ғазалининг изоҳида “Бадоеъ ул-луғот”га таянган ҳолда:

Ғам ғизоси орасида қони туркона аёғ,

Тўра ойини била томса тўққуз, оқса ўтуз,

байтидаги “тўра ойини” ибораси ва у билан боғлиқ май ичиш қондасини батафсил шарҳлаган. Бу қоидага кўра, май ичганда, қадахнинг тагида бир томчи май қолса, тўққиз қадах, агар оқадиган миқдорда май қолдирилса, ўттиз қадах жарима қуйилган³. “Девону луғотит турк”да келтирилган “уч қайтадан ич”моқ бирикмаси “тўра ойини”га ўхшаш қонданинг жуда қадимги даврларда ҳам мавжуд бўлганлигини тасдиқлайди. Филология фанлари номзоди С.Жумаеванинг таъкидлашича, бу ўринда рақамлар аниқ миқдорни билдиришдан кўра, кўп ичиш, маст бўлиш маъноларини ифодалайди⁴.

“Девон”дан бу каби шеърий парчаларни яна кўплаб келтириш мумкин. Уларда ишлатилган образлар, воқеа-ҳодисалар тасвири фавқулодда ҳаётий ва таъсирчан. Айрим тўртликларда май, майхўрлик, май базмлари ва улар билан боғлиқ бадий тасвирларга кенг ўрин берилади. Шу орқали ҳаётга муҳаббат, уни кадрлаш, инсонлар орасидаги ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат ва дўстликни улуғлаш каби ижтимоий-фалсафий, маънавий-ахлоқий фикр-туйғулар ҳам ифодаланади. Шунга кўра, асарда келтирилган май

¹ Қаранг: Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. – Б. 41.

² Изоҳ: Май истеъмол қилишда рақамлар билан билан боғлиқ урф-одатлар бошқа динга эътиқод қилувчилар орасида ҳам мавжуд бўлган. Чунончи, насронийларнинг Пасха байрамидаги ибодат пайтида ҳар бир киши 4 қадах май ичиши лозим эди. Бу май махсус ўстирилган конкард навли қизил узумдан тайёрланган. Интернет маълумоти: <https://www.cypriuswinemuseum.com> (19.10.2016)

³ Абдуғафуров А. Тўра ойини била... // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. – № 2. – Б. 22-25.

⁴ Жумаева С. Рақам, маъно ва тасвир. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 29.

мавзусидаги бундай шеър ва лирик парчалар риндона шеърларнинг яратилишида ҳам ўзига хос ўрин тутади, десак хато бўлмайди.

Ўзбек халқ кўшиқларида май мавзусининг мундарижаси янада кенгайиб, ишқий мавзудаги шеърлар билан ўзаро уйғунлашганлиги кўзга яққол ташланади. Уларда висол кайфияти, ҳижрон ва айрилиқ туйғулари, қолаверса, лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолати, ички кечинмалари ҳам май ёки шароб поэтик образи орқали акс эттирилган. Чунончи, мана бу лирик парчада ифодаланаётган фикр ва тасвирланаётган воқеа-ҳодисани “аччиқ шароб” сўз бирикмаси воситасида янада равшанроқ ҳис этиш мумкин:

*Ёрдан айрилган йигитга
Ким берар аччиқ шароб.
Қошлари куйган қаламдай,
Қилди бағримни кабоб¹.*

Бундай кўшиқлар содда ва жарангдорлиги, шунингдек, ёрқин образлари ва ўткир иборалари билан ҳам киши қалбидан чуқур ўрин эгаллайди. Шунингдек, ишқ-муҳаббатни тараннум этган тўртликларда май ёрнинг гўзаллиги, латофати, бахтли висол онлари, ошиқнинг унга бўлган муносабати, ҳис-туйғулари, ички кечинмаларини юзага чиқарувчи поэтик образ бўлиб келади. Яъни бундай кўшиқларда май, кўпинча бевосита эмас, балки билвосита таърифланган бўлиб, сархушлик ёки мастлик ҳолати – маъшуқа жамолидан, унинг гўзаллиги, ширин сўзлари ва ёр ишқидан мастликдир:

*Ариқ бўйида қўзи, ё ҳой, бола-е,
Қўзининг қаро қўзи, зор ўлар, зор.
Йигитларни маст қилган, ё ҳой, бола-е,
Қизларнинг ширин сўзи, зор ўлар, зор².*

¹ Ўзбек халқ кўшиқлари. – Тошкент, 1956. – Б. 143.

² Шода-шода марварид (Ўзбек халқ кўшиқлари). – Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 239.

Лирик парчаларда май идишлари воситасида ҳам лирик қаҳрамоннинг ҳолати, шунингдек, чуқур ҳаётий-фалсафий фикр-туйғулар ўз ифодасини топган:

*Ишқ ўтида ёна-ёна,
Гул юзим сўлди, найлайин.
Ўртади доғи ҳижрона,
Паймона тўлди, найлайин¹.*

Паймона, аслида, сув ёки май ичиш учун мўлжалланган идиш. У қадимги паҳлавий тилидаги ўлчов, меъёр, чегара мазмунларини билдирувчи *пай* ва *ма* сўзларидан ҳосил қилинган². Халқ орасида бугунги кунгача кенг қўлланувчи “паймона тўлди” ибораси бу ҳаёт билан видолашган, ўлим билан юзлашган марҳум кишига нисбатан ишлатилади. Мазкур тўртликда ҳам ёр висолига ташна ошиқнинг ҳолати “паймона тўлди” ибораси орқали таъсирчан чизилган. Шу тариқа, уларда май ўзининг моддий, ичимлик маъносидан ташқари, севги-муҳаббат кечинмаларини ифода этувчи ўзига хос бадиий образ даражасига кўтарилган.

Халқ қўшиқларида соқийга мурожаат, ундан май сўраш, май ва ёр висолига ташналик, рақиб ёки ағёрга муносабатнинг ифодаланиши каби бир қатор хусусиятлар ҳам кўзга ташланади. Бу қўшиқлар содда ва ўйноқи оҳанги, тасвирланаётган воқеа-ҳодисанинг ниҳоятда реал ва ҳаётий эканлиги билан XV асрдан кейин ўзбек шеъриятида ижод қилинган соқийномаларни ҳам ёдга солади. Чунончи:

*Соқий, беринг пиёла
Тўла-тўла, ёр-ёр.
Бизлар майни ичайлик,
Қона-қона, ёр-ёр³.*

¹ Шода-шода марварид (Ўзбек халқ қўшиқлари). – Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 239.

² Джавад Нурбахш. Энциклопедия суфийской символики // www.wayter.wordpress.com>2011/12 (08.09.2016)

³ Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 157.

Май мавзусининг ишқ-муҳаббат, ижтимоий-маиший мазмунлар билан уйғунлашуви, айниқса, халқ достонларида ўзига хос ифода топган. Халқимизнинг нодир дурдонаси саналмиш “Алпомиш” эпосида ҳам май рамзий-мажозий маъноларда талқин қилинган. Достонда келтирилган “шароби антаҳур” бирикмаси қаҳрамонларнинг руҳан бирлиги, кўнгил истакларининг яқинлиги, шунингдек, ишқ ва висол тимсоли сифатида кўрсатилади. Унда айтилишича, Барчинни излаб Қалмоқ юртига кетаётган Алпомиш чилтанларнинг манзили бўлган бир мазоратда тунаб қолади. Чилтанлар “илми каромат билан Чилбир чўлидан, Ойна кўлидан, бахмал ўтовда ухлаб ётган еридан Барчиннинг руҳини танидан олиб келди.

Алпомиш ухлаб ётган еридан бунинг ҳам руҳини танидан олди. Алпомишнинг руҳи билан Барчиннинг руҳини ўртада бир ерга қўйди. Бир коса шароби антаҳур чилтанлардан Барчиннинг руҳига тегди. Барчиннинг руҳи шаробни кўлига олиб, Алпомишни кўриб, бир ўзи ичгани кўнгли бўлмай, Алпомишнинг руҳига олинг-олинг қилиб, бир сўзни айтиб турган экан:

Олинг, аллаёр-аллаёр,

Келинг. аллаёр-аллаёр,

Бўлинг, аллаёр-аллаёр.

Коса ушлаб қўлим толди.....”¹.

Эътиборлиси, ўзбек халқ оғзаки ижодида, хусусан, “Гўрўғли” туркумидаги достонларда ҳам жанг майдонига кириш олдидан Гўрўғлининг қирқ йигитига косада май тутганлигига гувоҳ бўламиз. Шунингдек, олис сафарга ёки муҳим топшириқни бажариш мақсадида йўлга чиқаётган қаҳрамонга ҳам бир коса май бериш одати бўлган². “Далли” достонида ёзилишича, Гўрўғлибек қирқ йигити билан ўтираркан, кўлига май тўла бир жом олиб, шундай дейди: “Ў йигитлар, илгари катта подшоҳлар, улуғлар

¹ Алпомиш.Рустамхон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – Б. 82.

² Қаранг: Назарова Ш. Халқ достонларида шарт ва синов мотивлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2015. – № 5. – Б. 49.

бировига, бир ишончли одамига иш буюрар бўлса, бир жомни майга тўлдириб олиб кўтарар экан. “Қани, бир юракли, ухдали одамдан бўлсанг, шу жомни ичиб, шу ишни тамом топтирадиган йигит борми”, – дер экан. Шу замондаги ботирлардан, полвон йигитлардан туриб, жомни ичиб, шу подшонинг айтган ишини битириб келар экан”. Шу тариқа, ўша ботирнинг мавқеи, ҳурмат-эътибори, “от-овозаси” бошқалардан “бир бош” устун бўлар экан. Ботирларга “сардор бўл”иб, “сонсиз инъом”лар оларкан:

Жомни қайсинг ичсанг, кўнглим тўлади,

Қирқ йигит ичинда сардор бўлади.

Шу косани олиб ичса ҳар ботир,

Гўрўғлидан сонсиз инъом олади¹.

Бу ўринда жом куч-қудрат, улуғворлик, ғурур ва ҳамият, олийжаноблик ва ҳиммат рамзи саналади. Халқ достонларида ҳатто жомнинг бирор ботир кўлидан тушиб синиши ҳам бахтсизлик, юзи қоралик белгиси сифатида қаралган. Жомни синдирган жангчининг барча молу мулки мусодара қилиниб, ўзи мамлакатдан буткул бадарға қилинган ёки бошқа жангчиларнинг айтган ҳамма шартларини бажариши лозим бўлган. Чунончи, “бир кун мажлисда Авазхон икки ёқли бекларга коса бериб, соқий бўлиб турганда, кўлидан косаси тушиб синиб кетди. Бол Аваз бекларга каттиқ гуноҳкор бўлди. “Агар биз кўлимиздан жомни туширсак, Гўрўғлибек оту тўнимизни, ёв-яроғимизни, ҳар нима боримизни соттириб олар эди”, – деб ўйлайди беклар. Буни ҳис қилган Гўрўғли уларга қарата шундай дейди: “Эй беклар, менинг ўғлим сизларга гуноҳкор бўлибди. Кўнгилларинг тўлганича, оғзингнинг тўлганича, хаёлингнинг борганича ичингда армонинг қолмасин, мендан сўраб қол”².

Май базмлари ва уларнинг ўзига хос ўрни туркий халқларнинг қадимий урф-одат ва маросимлари билан ҳам бевосита боғлиқ. Ўтмишда

¹ Булбул тароналари. V томлик. II том. – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 10.

² Булбул тароналари. V томлик. III том. – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 203.

туркий қавмлар орасида “яса-юсун маросими” номи билан юритилган махсус бўзахўрлик базмлари мавжуд бўлган. Бу йиғинлар ўттиз-қирк кишидан иборат бўлиб, шерда (меҳмонга таклиф этиш ёки базм – М.А.) уюштириш йўли билан, яъни иштирокчилар томонидан умумий ҳарпона (ҳарифона – М.А.) ёки навбатма-навбат ташкил қилинган. Зиёфатни бўзахўрлар орасидан сайланган шерданинг раиси, ўнг ва чап оталиқлари, эшик оғаси (шерда ўтадиган хонадон эгаси – М.А.), бий ва унинг ёрдамчилари бошқарган. Маросимда буйруқларнинг бажарилишини назорат қилувчи ясовул ва бўза қуйиб тарқатувчи соқий доим хизматда бўлган. “Яса-юсун”да жорий этилган тартиб-қоидага кўра, маросимнинг ҳар бир иштирокчиси бийга тўла бўйсунishi, фақат унинг талабига кўра чўкка тушган ҳолда ўтириши, қадахдаги бўзани бир нафасда ичиши, ундан бир томчи ҳам тўкиб юбормаслиги; рухсат берилгандагина эркин, яъни ўзи истаган тарзда ўтириши, маст бўлмасдан одоб сақлай билиши, ўтиришни раис ва эшик оғанинг рухсатисиз тарк этмаслиги шарт бўлган. Соқий дастлаб ёғоч косага бўза қуйиб, шерда тўрида ўтирган бийга ўнг қўлда узатган (чунки чап қўл билан қадах тутиш ҳам ҳурматсизлик белгиси сифатида қаралиб, тартибни бузган иштирокчилар жазоланган. – М.А) ва “Оллоёр”, яъни Оллоҳ ёр бўлсин дея тилак билдирган. Шу тариқа, аввал ўнг оталиқдан бошлаб чап оталиққача кетма-кетлик билан бўза қуйиб тарқатган. Соқийнинг қўлидан бўза тўла косани олган бўзахўрлар ҳам шеър ёки қўшиқ айтиб, унга жавоб қайтаришган.

Қуй бўзангни, суз бўзангни қалқиллатиб,

Мардинг ичсин, номардинг зор йиғласин.

Ичиб берай, укажоним, алёр (Оллоёр) бўлсин¹.

Дарҳақиқат, “яса-юсун” маросимида ижро этиладиган қўшиқларда, асосан, бўза, соқий, бўзагарлар ҳамда уларнинг фазилатларидан баҳс

¹ Гаврилов М.Ф. Остатки ясы и юсуна у узбеков. – Ташкент, 1929. – С. 9.

юритилган¹. Ўзбек халқ кўшиқлари таркибидаги бўзанинг хусусияти ва бўзахўрнинг кайфиятини ўзига хос кўтаринкилик билан ифода этган лирик парчалар ҳам айнан “яса-юсун” маросими билан боғлиқдир:

*Бўзани асли отаси кўрмақдир,
Майхонада ўйнамоқдир, кулмоқдир.
Майхонада ўйнамасанг, кулмасанг,
Ким қўйибди майхонага кирмоқни².*

Мазкур кўшиқларда бўзани улуғлаш орқали маросим иштирокчиларининг ички, маънавий дунёси, руҳий кечинмалари, олам ва одам тақдири билан боғлиқ ҳаётий ўй-фикрлари, хулосалари ҳамда орзу-умидлари ўзининг бадиий ифодасини топганки, бу уларнинг май мавзусидаги шеърларнинг илк намуналаридан бири сифатидаги ўзига хос аҳамиятини ҳам кўрсатади:

*Бўзани ичган сари кайф этади,
Барчани бирдек яратсанг нетади?
Бир нечага берибсан боз устига боз давлат,*

¹ Қаранг: Гаврилов М.Ф. Остатки ясы и юсуна у узбеков. – Ташкент, 1929. – 10 с.; Потапов Л.П. Древний обычай, отражающий первобытно-общинный быт кочевников // Тюркологический сборник, 1951. – № 1. – С. 164-175; Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 206.

² Илмда кўрсатилишича, “яса-юсун” маросими аслида ўтмишда мўғул халқлари орасида ўтказилган қимизхўрлик одати билан анча яқин бўлган. У ҳақда қадимги Хитой манбаларида ҳам маълумотлар келтирилган. Рус олими Л.П.Потапов “яса-юсун”га ўхшаш қонданинг туркий қавмлар орасида VII асрларда мавжуд бўлганлигини айтади. Мўғул хонлари саройидаги базми жамшидларда махсус тартиб-қоидалар асосида уюштирилган “яса-юсун” маросими ўзбек уруғлари орасида кейинчалик бўзахўрлик кечаларига кўчирилган. У, одатда, қишлоқ ёки маҳалла кишилари ўртасида муайян миқдорда натура ёки пул йиғиш (“сих пули” – М.А.) асосида ташкил қилинган. Тўпланган пул миқдори 2 та қўйга етиши шарт қилиб белгиланган. Кўпинча, бу харажатлар “яса-юсун”га янги қабул қилинганлар, меҳмонлар, шунингдек маросимнинг тартиб-қоидаларини бузган иштирокчилар ҳисобидан қопланган. Маросимнинг асосий қисми бўза тайёрлашдан бошланган. “Девону луғотит турк”да қадимги туркий халқларда бўза тайёрлаш учун ишлатилган ачитки – уғут ҳақида ўзига хос маълумот мавжуд. “Бу кўп дорилардан иборатдирки, ундирилган арпа уни билан аралаштирилади. Кейин қориштирилиб, ғўлақларга ўхшатиб кесилади, сўнг қурилади. Кейин буғдой ва арпа биргаликда қайнатилади. Ўша хамир ўғитни (ғўлакни) янчиб, ҳар бир буғдойга бир ғўлақдан сепилади, сўнг қайнатиладиган буғдойни тоза бир нарсасига ўраб, уч кунгача дамлаб қўйилади. Шундан кейин хумга солинади ва етилгунча 10 кун қўйилади. Сўнг устига сув қуйиб сузилади. Бу буғдой шароби (бўза)дир (Қаранг: Маҳмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк. I жилд. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2016. – Б. 54)”. Шу тарика, зиёфат учун етарли миқдорда бўза тайёр бўлгач, соқий қуйидаги кўшиқни қуйлаган:

*Тогоралар тақ этди,
Хизматлар бажо этди,
Ахир туби оқ тўш.*

Қаранг: Гаврилов М.Ф. Остатки ясы и юсуна у узбеков. – Ташкент, 1929. – С. 8.

*Бизга ҳам бир қўниб ўтсанг нетади?*¹

“Яса-юсун”даги ҳар бир жараён ва ҳолатнинг махсус қўшиқлар билан ўзаро ҳамоҳанг эканлиги яна бир эътиборли жиҳатдир. Айниқса, ҳар сафар бўза қуйиб тутганда базм иштирокчилари томонидан соқийни шарафлаб айтилган қўшиқлар уларнинг ўзига хослигини таъминлайди.

Ойга ўхшайдир юзинг,

Чўлпонга ўхшайдир кўзинг.

Шунча ҳам яхши бўлурми,

Халқ ичида юлдузинг.

Бўзахўрлик маросимининг бадиий лавҳалари “Кунтуғмиш” достонида ҳам ўз ифодасини топган. Асар қаҳрамони Моҳибойнинг айтишича, бўзани “қирқ одам ичар эмиш, бўлмаса чортанг бўлиб ичар эмиш”. Бу даврада, шунингдек бий, косагул, ўнг оталиқ, сўл оталиқ каби махсус даврабошилар ҳам бўлганки, буни Моҳибойнинг қуйидаги сўзларидан билиб оламиз: “Сен Гурки гапни нима биласан, сени бий қиламан, ўзим косагул бўламан, сенинг телпагинг ўнг оталиқ бўлади, менинг телпагим чап оталиқ бўлади, чортанг бўламиз”². Хулоса қилиш мумкинки, туркий халқлар орасида қадимги даврлардаёқ май базмлари, бўзахўрлик кечаларида махсус тартиб-қоидаларга қатъий риоя қилинган ва мазкур давраларда косагул – соқий ўзининг алоҳида ўрнига эга бўлган.

Ўзбек адабиётида соқий образининг илк кўринишлари ҳам халқ оғзаки ижоди, айниқса, Гўрўғли туркумидаги дostonларда учрайди. Уларда келтирилган Соқибулбул – чилтанлардан бири. Гўрўғлининг устози, маслаҳатчиси, даврасининг соқийси, Ғиркўкнинг сайиси сифатида кўрсатилган. Таниқли олим М.Қодировга кўра, у “созни хилма-хил оҳангларда чалиб, тингловчиларни сел қилиб эритиб юборадиган мохир созанда” ҳамдир. Соқибулбул дўмбира, най, танбур каби бир нечта чолғу

¹ Гаврилов М.Ф. Остатки ясы и юсуна у узбеков. – Ташкент, 1929. – С. 8.

² Булбул тароналари. V томлик. I том. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 298.

асбобларини чала олган. Шунингдек, хонанда, шоир, бахши, аскиячи ва масхарабоз сифатида ҳам донг таратган¹. Фольклоршунос Ш.Турдимовнинг кўрсатишича, “тингловчи Соқибулбул билан дostonнинг “алпнинг қайта яралиши” куйланган қисмида” танишади. “Бу ўринда Гўрўғлибекни чилтанларга танитиб, Ҳазрати Хизр: “Бизнинг фарзанд ўтиришда таълим олсин, сипоҳигарчилиқни ўргансин, – деди. Шунда чилтанлар қур тортиб, тиз букиб ўтирдилар. Ана шунда Соқибулбул чилтан май сузиб, пир айтган соқи эди. ”Женгди туриб, ўртаға кириб, шароби антаҳурни тахлаб, жомини қўлга олиб, созни чертиб, сўзини айтаётир”. Бу ўринда Соқибулбул фақат дoston ва қўшиқ куйловчи эмас, “соқийлик, аслида, халқимизнинг кўҳна мифологик тасаввур ва ишонч-эътиқодлари, айниқса, шомонлик билан узвий боғлиқ. Чунки дostonларда Соқибулбул Гўрўғли салтанатининг бош руҳонийси, шомони ҳисобланади. У салтанатдаги барча маросимларни бошқарган, қаҳрамонни сафарга кузатар экан, “оқ фотиҳа” берган”². Дарҳақиқат, соқий сўзининг мана шу мазмуни кейинчалик риндона шеърлар, айниқса, XV асрнинг II ярмида улар таъсирида яратилган соқийномалар учун ҳам бир асос бўлиб хизмат қилган. Чунки риндона шеърларда соқий шунчаки май қуювчи киши эмас, балки қалби эзгулигу муҳаббатга тўла, илоҳий ҳақиқатларни теран англаган, олам ҳодисаларига кўнгил кўзи ила боқувчи донишманд қиёфасида ҳам гавдалантирилган.

Соқийнинг ахлоқий-маънавий қиёфасига эътибор туркий адабиётда ҳам қадимдан бошланган. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” дostonида соқий образини бадий бўёқлар билан жонли тарзда тасвирлаган:

Йалиң йўзлўг оғлан толун-тэғ йўзи

Боды тал қара сач бэдиз-тэғ өзи

Бэли болса йылмық йана йарны кэң

¹ Қодиров М. Соқибулбул образининг талқини // Пўлкан шоир. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 120-127.

² Қаранг: Турдимов Ш. Соқибулбул образи хусусида мулоҳазалар // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. III китоб. – Тошкент: Фан, 2010. – Б. 167-173.

*Өрүн болса қыртыш қызыл қырғу эң
Йашыл көк сарығ ал ағы тон кэдиб
Ашағу көтүрсэ йарашур йурыб
Сақалсыз кэрэк бу идишчи арығ
Көдэзилсэ ичгүдә қыл тү йамығ...
Идишчи арығ болса көрклүг йүзи
Аныңдын сиңар ичсэ ичгү қозы...*

Маъноси:

*Чеҳраси очик, навқирон, юзи ойдек,
Қомати дол, қора соч, ўзи қуйиб қўйгандек (бўлса).
Бели хипча, яна яғрини кенг бўлса,
Бадан ранги оқ, юзи қизил, арғувон (ранг) бўлса,
Яшил, кўк, сариқ, арғувон ипакли кийим кийиб,
Таом кўтариб юрса ярашади.
Соқий соқолсиз, покиза бўлиши керак,
Токи ичимликларга қил, тук, хас-чўп тушишига эҳтиёт бўлинса...
Соқий покиза, юзи чиройли бўлса,
Унинг қўлидан ичсанг, ичимлик татийди...¹.*

Маълум бўлишича, XI-XII асрлар ўзбек адабиётида май ўзининг дастлабки – маст қилувчи ичимлик маъносида қўлланган. Жумладан, “Қутадғу билиг”да эътиқоди бутун, дину диёнатда собит, ақл-заковат ва фасоҳат соҳиби бўлган донишманд инсоннинг бадий қиёфаси гавдалантирилган. Шоир ўзи яшаган даврнинг турли табақа кишиларига майдан етадиган зарарларни алоҳида ифода этган. Уларнинг табиати, маънавий қиёфаси, ижтимоий мавқеи ҳам майпарастлик таъсирида ниҳоятда аянчли бўлиши, шунингдек давлат ва жамиятнинг тақдири таназзулга юз тутишини айтган.

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 462-463.

*Бор ичмас кэрэк бэг фасад қылмаса
Бу эkki қылықдын қачар қут баса
Сүчигкә сүчинсә ажун бәгләри
Ачыг болды эл күн будун игләри...
Қара борчы болды нәңи болды эл
Бәги борчы болса қачан турға эл*

Мазмуни: Бек ичимлик ичмайдиган, фасод қилмайдиган бўлиши керак, Бу икки қилмишдан зинҳор қут қочади.

Агар дунё беглари ичимликка (маишатга) берилса, Эл ва халқнинг дардлари (қисмати) аччиқ бўлади...

Қора авом майхўр бўлса, мол-дунёси барбод бўлади, Беги майхўр бўлса, эли қачон барқарор туради¹.

Диққатга сазовор томони шундаки, ўзбек адабиётида борчи, яъни май ичувчи киши образи ҳам илк марта айнан “Қутадғу билиг”да учрайди. Бироқ бу майхўрда XII асрдан кейин ўзбек мумтоз шеъриятида қўлланилган ишқ-муҳаббат, ёр гўзаллиги ва унинг висолига ташна бўлган ошиқ – риндлик кайфияти умуман кўзга ташланмайди. Шоир бор, боз, борчи каби образлар воситасида ахлоқий, таълимий, маънавий, маърифий фикрларни илгари сурган.

Юқоридагилардан шундай хулосага келдикки, дастлаб реал, моддий турмуш билан боғланган, май мажлисларида муҳим ўрин тутган тушунчалар – май, қадах, майхона ҳамда ҳаётий бир шахс – соқий адабиётнинг бадий-эстетик тамойиллари таъсирида ўзига хос поэтик образга айланган. Яъни риндона шеърларнинг юзага келиши ва шаклланишида, аввало, реал ҳаёт, маданий-маиший турмуш манзаралари ҳамда Шарқ халқларининг қадимий урф-одатлари мустаҳкам замин ҳозирлаган. Май билан боғлиқ образларнинг поэтик тафаккур имкониятлари асосида инсон руҳий-маънавий олами, орзу-интилишлари, қувончу

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 350-351.

изтиробларини бадий бўёқларда жонли акс эттириши риндона шеърларнинг тасвир кўламини янада кенгайтди.

Шундай қилиб, биринчи бобда билдирилган фикр-мулоҳазаларни қуйидагича хулосалаш мумкин:

1. Риндона шеърларнинг генезиси, тадрижий такомили, тараққиёт тамойилларини унинг поэтик хусусиятлари ва бадий-эстетик талаблари билан узвий боғлиқликда ўрганиш улар ҳақидаги тасаввурларни яхлит бир тизимга бирлаштиради. Бу эса мазкур намуналарнинг ўзига хос ифода усули ва бадииятининг муҳим қирраларини ҳам аниқ, равшан кўрсатишга кўмак беради, албатта. Май мавзусининг Шарқ шеъриятида тутган мавқеи, ўзбек мумтоз адабиётида фаоллашув миқёси ва даражасининг ижтимоий сабаблари, эстетик мезонларини очиқ бериш орқали нафақат унинг ўзига хос хусусиятлари, балки тарихий ривожланиш босқичлари, Шарқ халқларининг маданий-маиший турмуш тарзи, урф-одат ва маросимлари билан боғлиқ айрим жиҳатлари ҳам ёрқин намоён бўлади.

2. Риндона маъно ифодалаган шеърларнинг юзага келиши ва ғоявий-бадий асосларини, энг аввало, май ҳамда ринд образлари ташкил этади. Майнинг бадий-тасвирий воситалар, жумладан, эпитет, истиора, ташбеҳу қиёслар билан ифодаланиши шоирга турли ижтимоий, сиёсий, маданий, ахлоқий, ишқий, фалсафий, диний, ирфоний масалаларни ёритишига имкон яратади. Риндона шеърларнинг мазмун-моҳиятига хос бош хусусият бу – ҳаётсеварликдир. Уларда лирик қаҳрамон – ринднинг жўшқин кайфияти, маънавий завқи, юксак эҳтироси образли тафаккур миқёсидан кенг фойдаланиб, ёрқин ва таъсирчан ифодаланади.

3. Шарқ халқлари адабиётидаги май ва майхўрликка иштиёқ тавсифланган ҳамриятлар риндона шеърларнинг шаклланиши учун алоҳида бир аҳамиятга эга бўлган. Дастлаб реал, моддий ҳаёт манзаралари тасвирланган ҳамриятлар, кейинчалик ижтимоий, фалсафий, маданий, ахлоқий маъноларни ҳам қамраб олган. Муайян давр, ижодкор руҳияти ва

воқеликка муносабатини ёритишда улар бир-биридан сезиларли зайлда фарқланади. Жумладан, VI – VII асрларда яратилган хамриятларда май маст қилувчи ичкилик сифатида ифодаланган бўлса, IX асрдан бошлаб шеърятда улар, асосан, ҳаётий-маиший фикрларни акс эттириш учун қўлланила бошланган. XI – XII асрларга келиб, уларда ирфоний маънолар ҳам маълум бир ўрин эгаллаган.

4. Араб ва форс-тожик адабиётида бўлгани сингари туркий шеърятда ҳам риндона шеърлар ўзига хос шаклланиш ва тараққиёт босқичларини бошдан кечирди. Шу маънода, халқ оғзаки ижодиёти билан ёзма адабиётдаги айни мавзудаги шеърӣ парчалар сезиларли даражада бир-биридан фарқланади. Лекин улар илк кўринишдаёқ ҳаётга, инсон ҳасби ҳолига яқинлиги жиҳатидан ўзаро монандлик касб этган. “Девону луғотит-турк”даги май тавсифига бағишланган лирик парчалар, халқ кўшиқларида ишқ-муҳаббат туйғуларини юзага чиқариш учун қўлланган май, қадах, соқий образлари, халқ дostonларидаги май билан боғлиқ бадий тасвирларда ҳам ўзбек адабиётидаги май мавзусининг илк илдизларини кўриш мумкин.

5. Ҳар қандай мавзу муайян тарихий даврнинг ижтимоӣ тамойиллари, ўзига хос анъаналарга эга бўлган маданий-бадий омиллари таъсирида юзага келади. Шу маънода, Шарқ адабиётида яратилган май талқинига бағишланган шеърларнинг дастлабки намуналарида ҳам ҳаёт ҳақиқати, кундалик турмуш ҳодисаларининг ёрқин ифода топганлигига гувоҳ бўламиз. Хуллас, май мавзуси тасвир кўлами, маъно қамрови кенг ғоявий-поэтик жозибаси юксак, ўткир пафосга бой мавзу. Унда маънавий гўзаллик, шахс камолоти, ҳаётий лаззатлар, одамлараро ҳамнафаслик май тимсоли воситасида ифодаланади. Яъни риндона шеърлар инсоннинг руҳий қиёфаси, психологик кечинмалари, ўй-фикрлари, ҳис-туйғуларининг рангин жилваларини ҳаётий манзаралар, моддий тушунчалар воситасида акс эттирувчи ўзига хос ижод намуналаридир.

II БОБ. МАВЗУ, ОБРАЗ ВА ТАСВИРДАГИ ЯНГИЛАНИШЛАР

2.1. Май – дунёвий ва илоҳий ҳақиқатлар тимсоли

Май ва унинг ҳаётбахш хусусиятлари ҳақида баҳс юритиш Шарк мумтоз шеърятининг асосий мавзуларидандир. Дунё неъматлари, табиат гўзалликлари, ўткинчи умрнинг шодлигу қувончи, бахту иқболи таърифу тавсиф этилган май мавзусидаги шеърлар кишини дунё ҳодисаларига некбин нигоҳ ташлашга, улардан завқланиш ва ҳузурланишга, умрнинг ҳар дақиқасини қадрлашга ўргатади. Уларда май ўзининг моддий, яъни ичимлик маъносидан бир қадар узоқлашиб, шоирнинг ҳаётсеварлик туйғуларини ифода этувчи ўзига хос поэтик образ мақомига юксалади.

Адабиётшуносликда “образ – мураккаб қурилма”, деган қараш бор. Унинг мураккаблиги шундаки, гоҳо биргина сўз ёки ибора ўз таркибига бир неча фикр ва тушунчани мужассамлаштиради”¹. Май билан боғлиқ тимсолларнинг кўчма, рамзий мазмунларни ҳам ифодалаши Шарк халқларининг исломий эътиқоди ва мумтоз адабиётга тасаввуфий фикр-туйғуларнинг кириб келиши билан боғлиқдир. Ислом таълимотига кўра, май ва шу каби маст қилувчи ичимликларни ичиш қатъиян ман этилган². Қуръони карим ғоялари таъсирида шаклланган мумтоз адабиётда ҳам бу ўз ифодасини топган. Майхўрликнинг ахлоқсизлик, тубанлик, маънавий қашшоқликка йўл очиши, одамийлик хислатларини емириши ҳақидаги фикр-қарашлар ўтмиш адабиётда қайта-қайта уқтирилади. Бу ҳақда Юсуф Хос Ҳожиб шундай дейди:

Бор ичмә бор ичсә барур эр қуты,

Бор ичсә болур тэлвә мундиз аты .

¹ Ҳаққул И. Навоий шеърятида сўзнинг образга айланиш асослари / Навоийнинг ижод олами. 2-китоб. – Тошкент: Фан, 2011. – Б. 5-13.

² Изоҳ: Қуръони каримнинг Бақара сураси 219-ояти, Нисо сураси 43-ояти, Моида сураси 90-91- оятларида май ва маст қилувчи ичимликлар ичиш қатъиян ман қилинган.

Мазмуни: Ичимлик ичма, ичимлик ичса, кишининг бахти кетади, ичимлик ичса,(кишининг) оти телба, тентак бўлади¹.

Майхўрликнинг номақбул одат эканлиги, ичкилик инсоннинг маънавий камолотига тўсиқ бўлиши, уни шармандагарчиликка, жиноятларга бошлашини Аҳмад Югнакий ҳам талқин қилган:

*Ким ул бўрчи эрса киши йиг ул,
Керак эрса йиглик йўри бўрчи бўл.*

Мазмуни: Ким ичкилик ичадиган бўлса, ярамас кишидир, агар ярамас бўлишни истасанг, кел, ичкилик ичувчи бўл².

Улуғ мутасаввиф шоир Аҳмад Яссавий ҳам замонаси кишиларининг майхўрлик туфайли ўзаро низоларга, зулм ва адоватга юз тутганликларини таъкидлаб, бир ҳикматида мана бундай ёзади:

*На отода раҳм қолди, на онода,
Оғо, уни бир-бирига можарода,
Мусулмонлиг даъво қилур, ичар бода,
Мастлиг ила қариндошдин тонди кўринг³.*

Носируддин Рабғузий эса “Қисаси Рабғузий”да май ичган кишининг табиий қиёфасини тасвирлаш мақсадида, шайтон узумни тулки, арслон ва тўнғизнинг қони билан суғорганлиги, бадмаст киши мазкур ҳайвонларга хос бўлган хусусиятларга эга бўлишини бадий воситалар орқали акс эттиради.

Май ва майхўрликнинг ёмон оқибатларга олиб келиши, инсонни аянчли қиёфага солиши Алишер Навоий асарларида ҳам кўп бор ёритилган⁴. Навоий назарида, ичкилик инсон ақл-фаросатини, илм-маърифатини, имону диёнатини ёндириб кул қилувчи “ўт”дир. Шу сабабли, бир ғазалида шундай дейди:

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 426-427.

² Аҳмад Югнакий. Ҳибат ул-хақойиқ. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1968. – Б. 84.

³ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – Б. 190.

⁴ Қаранг: Тўйчиев У. Алишер Навоий ичкилик ва ичкиликбозликнинг зарари ҳақида. – Тошкент: Фан, 1989. – 91 б; Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015. – Б. 230-231; Ҳаққулов И. Камол эт касбким. – Тошкент: Чўлпон, 1991. – Б. 65.

*Чоғирни оқил эсанг, лаъл деб қизитма димоғ,
Ки ўтни исламади гул дебон хирадманде¹.*

Демак, инсонни маънавий тубанлик сари бошлаб, умрнинг беҳуда сарф қилинишига, инсонийлик фазилатларининг емирилишига олиб келувчи ичкиликнинг адабиётда мадҳ этилиши мумкин эмас эди, албатта. Маърифий-ирфоний атама сифатида май Ҳақ жамолига ташналик, маънавий-руҳий эҳтиёж рамзи бўлиб келади.

Дарҳақиқат, мумтоз адабиётда май мавзусини чуқурлаштирган таълимот бу – тасаввуф эди. Унга кўра, бутун олам Оллоҳ нурининг зухурланишидир. Ҳақнинг жамоли мана шу нурда яширинган². Май шу нурнинг бир тимсоли. Таниқли олим Н.Комилов таъбири билан айтганда, “*тимсолнинг тимсоли*” саналади³. Бу ҳақда қудсий ҳадисда шундай дейилган: “*Эй Аҳмад (яъни Муҳаммад алайҳиссалом), менинг ҳузуримда дўстларим учун бир шароб бор. Қачонки (дўстларим) уни ичсалар маст бўладилар, агар маст бўлсалар хурсанд бўладилар, агар хурсанд бўлсалар талаб қиладилар, агар талаб қилсалар топадилар, агар топсалар тавба қиладилар, агар тавба қилсалар халос бўладилар, агар халос бўлсалар етадилар, агар бирлашсалар улар билан менинг орамда ҳеч қандай фарқ қолмайди*”⁴. Сўфий олим Ибн ул-Фарид: “*Биз жонон жамолига етмоқ учун ишқ шаробини ичиб, маст бўлганимизда узум ҳануз пайдо бўлмаган эди*”, – деб майнинг ана шу мазмунини назарда тутди.

Машҳур озарбайжон шоири Имодиддин Насимий ҳам мана бу шеърида майнинг юқоридаги маъносига ишора қилади:

*Бу дунё маъмур ўлмаган,
Мусога ҳам Тур ўлмаган,
Бу оби ангур ўлмаган,*

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Биринчи жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 628.

² Қаранг: Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. – М.: Наука, 1987. – С. 46.

³ Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б. 86.

⁴ Қаранг: Равзат ул-жонон ва жаннат ул-жонон. Жилди 1. – Техрон: Жаъфар Султон ал-Қоран, 1965. – С. 231; Муҳаййир. Девон. – Тошкент: Муҳаррир, 2010. – Б. 23.

Ман ишқи жонон мастиям¹.

Ҳофиз Хоразмийга кўра, азалда инсон “хамири” ҳам ана ўша бода билан қорилган. Шу сабабли, одам оламдан ўтгандан кейин ҳам “*ҳавойи бода*”, яъни боданинг кайфияти уни тарк қилмайди:

Кетмагай бошдин ҳавойи бода, бўлсак хок ҳам,

Чун азалда қилдилар бода била тахмиримиз².

Бундай қарашлар шеърятда анча илгари ўз ифодасига эга бўла бошлаган. Бу жиҳатдан Манучехрийнинг “*Бир томчи май қўлимга томди, қўлим кафти кавсарга айланди*” мисралари характерлидир. Шунингдек, “*Бир жом майдан олам маст бўлди*” (“*Оламе маст гашта аз як жом*”) деган шиорни баланд кўтарган форс-тожик шоири Носир Хисрав ҳам ирфоний шеърятнинг дастлабки вакилларида бири эди. Бу каби шеърлар Умар Хайём, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий каби бир қатор форс-тожик адабиётининг забардаст сиймолари ижодида ўзининг юксак босқичига кўтарилди. Шарқ мумтоз шеърятида май образининг маънавий ҳузур-ҳаловатга етказувчи восита мазмунини ифода этиши Ҳақ йўлига кирган дарвишларнинг самоъ рақслари билан ҳам боғлиқ эди³.

Кўринадики, мумтоз адабиётда май бир неча маъноларни ифода этган ўзига хос мураккаб тимсолдир. Шуниси ҳам борки, май образи шеърятда, кўпинча, ишқ тушунчаси билан биргаликда қўлланади. Жалолиддин Румийнинг “*Ичингдаги ичингдадир*” асарида келтирилган қуйидаги ривоятда бунинг бир сабаби қуйидагича ёритилган: “Мажнуннинг замонида ҳам гўзаллар бор эди ва улар Лайлидан ҳуснлироқ эди. Унга: “*Лайлидан гўзалроқларини сенга кўрсатайлик, берайлик*”, – дедилар. Мажнун эса: “*Мен Лайлининг суратини севганим йўқ ва у кўринишдангина иборат эмас. Лайли менинг қўлимда бир қадах кабидир. Мен бу қадахдан шароб ичяпман, чунки*

¹ Имоиддин Насимий. Танланган асарлар // Озарбайжон классик адабиёти кутубхонаси. 20 жилдлик. 5-жилд. – Боку, 1985. – Б. 151

² Ҳофиз Хоразмий. Девон. II жилдлик. 1-жилд. – Тошкент, 1981. – Б. 238.

³ Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. – М.: Наука, 1987. – С. 49.

мен шаробга ошиқман. Сизнинг кўзингиз фақат қадахда, ичидагидан хабарингиз йўқ, ғофилсиз”, – деди”¹.

Академик А.Рустамовнинг кўрсатишича, Абдурахмон Жомий шоир Ибн Фариднинг “Май қасидаси”га шарҳ сифатида ёзган “Лавомеъ” асарида май ва ишқ орасидаги ўнта ўхшашликни баён этган. Яъни дастлаб май хумда тайёр ҳолга келгунча қайнаб, кўпиргани каби, ишқ ҳам ошиқ қалбида ўз-ўзидан ғалаён қилади; май рангсиз бўлгани учун қандай идишга қуйилса, ўшанинг тусига кирганидек, ишқ ҳам муҳаббат аҳлининг кўнглида зотий хусусиятга эга бўлади; май ҳам, ишқ ҳам кишининг бутун борлиғига таъсир қилиш хусусиятига эга; май таъсирида ичувчи киши пулини, мол-дунёсини сарф қилгани сингари, ошиқ маъшуқаси учун жону жаҳонини бахшида этади; ишқ соҳиби ҳам май ичган киши каби кўркмас ва шердил бўлиб қолади. Аммо майхўрнинг ботирлиги ақл-фарсатини ҳалокатга бошласа, муҳаббат “шижоати ҳақиқат нурининг ғолиблигидандир”; май ҳам, ишқ ҳам кишидан кибру ҳаво, манманликни кетказади, ундаги тавозе ва ҳалимликни уйғотади. Аммо ичкиликнинг оқибати хор-зорликка сабаб бўлса, пок ишқ ошиқни иззату шарафга мушарраф қилади; май таъсирида ичувчи киши ўз сирларини ошкор этганидек, ишқ ҳам ҳақиқату маърифат асрорини юзага чиқаради; май ҳам, ишқ ҳам кишини сархуш қилади. Бироқ майнинг беҳушлиги нодонлик ва ғафлатга солса, ишқ ошиқни огоҳликка юксалтиради; май ичган киши уни кўпроқ талаб қилгани каби, ишқ дардига мубтало бўлган ошиқ унга янада кўпроқ тобеланиб боради; май ҳам, ишқ ҳам кишидан уят ва ҳаё пардасини кўтаради. Аммо майхўр ўзгаларни ҳақорат қилиб, бировга озор берганидан уялмаса, ошиқ бошқалар учун ўзини хору зор қилишдан ор қилмайди. Шунингдек, олим май ҳақида ҳам ўзининг бир қатор мулоҳазаларини баён қилади. Унинг ёзишича, “май сўзи ва унинг маънодошлари асарнинг маъносида келганда, ичкиликни ифодалайди. Лекин сувратга келганда, ҳақиқат маърифати, унга бўлган ишқу муҳаббат ва уни идрок қилгандаги

¹ Жалолиддин Румий. Ичингдаги ичингдадир. – Тошкент, 1997. – Б. 69.

лаззатни билдиради. Бу ҳолда май истиора тарзида қўлланади, яъни “май” сўзи мазмунан “*ҳақиқат майи*”, “*ишқ майи*” ва “*васл майи*” деган ибораларга тенг келади¹.

Турк олими И.Ченелига кўра, май ва шароб тасаввуф адабиётида тариқат босқичлари, шунингдек бу йўлга кирган солиқнинг ранг-баранг руҳий ҳолатларини ифода этувчи рамзий тимсол саналади. Шунга кўра, май мавзуси ёритилган шеърларда зардуштийлик, буддавийлик ва насронийлик динига оид тушунчалар ҳам кенг қўлланилади. Шеъриятда майхона – эҳтирослардан йироқ, илоҳий ишқ ва шавқ тўла маскандир. Муҳаббат шаробини тутган пири муғон эса майхонанинг муршиди комилини билдиради².

Дарҳақиқат, мумтоз шеъриятда тасаввуфий образ, тимсол ва тушунчаларнинг ўрин топиши поэтик жанрлар тараққиёти, шунингдек уларнинг мазмун-моҳияти, ифода тарзига ҳам сезиларли таъсир ўтказди. Ислом дини ғоялари, мусулмон ахлоқи тамойиллари, қолаверса тасаввуф таълимоти Шарқ халқлари маънавий ҳаёти, руҳий дунёсининг ўзгариши, моддий борлиққа муносабати, жамият ва турмуш маданиятини белгилашда муҳим омил бўлдики, бу адабиётда, айниқса, риндона шеърларда ўз аксини топди. Мутасаввиф олим Ж.Нурбахшнинг кўрсатишича, тасаввуф адабиётида май мавзусига доир образлар “узум майи – Оллоҳни эслаш (зикр), соқий – Ҳақ рамзи, май базми эса бирлик, ягоналик, яъни тавҳид”ни тамсил қилади³.

Ўзбек мумтоз адабиётида бундай мазмундаги шеърлар дастлаб мутасаввиф шоир Аҳмад Яссавий ижодида янги босқични ташкил этган. Унинг ҳикматларида илоҳий ишқни куйлаш, Ҳақ йўлига даъват қилиш, бу йўлга кирган солиқнинг ранжу изтиробларини тасвирлаш каби маърифий-ирфоний фикр-карашлар ётади. Бундай мазмунларни юзага чиқариш учун шоир ҳикматларида май, хамр, шароб, соқий, хум, майхона, пири муғон, маст, жом, соғар ва қадах каби тимсоллардан кенг фойдаланади.

¹ Қаранг: Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – Б. 45.

² Çeneli I. Türk edebiyatında saki-nameler // Türk kültürü araştırma Enstitüsü dergisi, 1972. – Mayıs. – S. 427-429.

³ Джавад Нурбахш. Энциклопедия суфийской символики // www.wayter.wordpress.com>2011/12 (08.09.2016)

Яссавий тўртликларида “*ваҳдат хуми*”, “*ваҳдат майи*”, “*сир шароби*”, “*аласт хамри*”, “*шавқ шароби*” каби бирикмаларга ҳам мурожаат қилинган. Ҳикматларда бундай тушунча ва тимсоллар “пайғамбар ғояларининг ифодаси”¹ бўлиб келади.

Ваҳдат хуми очилди, майхонага кирсам мен,

*Бир жом ичиб шул майдин масту ҳайрон бўлсам мен*².

Хум, аслида, кўп миқдорда шаробни сақлаш учун ишлатиладиган идиш. Тасаввуф истилоҳи сифатида у битмас-туганмас маърифат кони бўлмиш ориф инсоннинг қалбини ҳам англатади. Майхона эса, “завқу шавқ, илоҳий маърифат тўлиб-тошган комил инсон – орифнинг ботиний дунёси ва руҳи мутлақ манбаидир”³. Шунингдек, бу атама олами лохут маъносида ҳам келади. Олами лохут зоти аҳадият, зоти илоҳийдирки, солиқ у мақомда фановиллоҳликка эришади. “Майхона ҳақиқий маҳбуб ва матлуб ишқиға соҳиб бўлган садоқатли дўстлар йиғиладиган жойдир. Улар ҳақиқат бодасидан сармаст, тили ва дили бир бўлиб, матлубга восил бўлиш учун ҳаракат қиладилар. Майхона – Лоҳут мақоми ва зоти ягона бўлган ҳазратдир. Ҳамма мавжуд нарсаларнинг жом ва соғари у майхонанинг муҳайё бодасидан лиммо-лим тўла ва боқийдир. Бу майхонанинг майпарастлари фақр тупроғида масту хароб йиқилганлардир”⁴. Демак, шеърда майхона комил кишиларнинг ўзаро мусоҳабалари, суҳбатларидан баҳраманд бўладиган жой, шунингдек, илоҳий оламни ҳам ифода этган.

Маърифий адабиётда жом ҳам Оллоҳ ишқи, Ҳақ маърифати билан тўлган ошиқнинг қалбини билдиради. Май эса илоҳий маърифат тимсоли. Шунингдек, Ҳақ жамоли намоён бўлувчи кўзгу ҳамдир⁵. Уни ичган ошиқ,

¹ Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б. 88.

² Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – Б. 226.

³ Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 х. – С. 92.

⁴ Қаранг: Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. – Тошкент: Фан, 1995. – Б. 120.

⁵ Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б. 62.

яъни солик нафс ва кўнгил иллатларидан халос бўлади. Майпарастлик уни маънавий покликка, руҳий эркинликка етиштиради:

*Ўшул майнинг мазаси ич бағримни қон қилди,
Бағир қонин оқизиб жонон сори борсам мен¹.*

Ҳикматларда жом ва шароб истилоҳлари, кўпинча, биргаликда қўлланилган. Масалан, “Ўттиз учда соқий бўлиб май улашдим, Жоми шароб қўлга олиб тўя ичдим” ёки “Қирқ еттимда етти ёқдин хабар етди, Соқий бўлиб жоми шароб Хожам тутди”. Мана бу ҳикматда “жоми шароб” тушунчаси ошиқ, яъни соликнинг маърифатга, ҳақиқий ишққа, Ҳусни мутлаққа ташналигини англатиб келган:

*Ошиқларни талаблари жоми шароб,
Маъшуқига етмак учун бағри кабоб.
Рухларини гизосидур чангу рубоб,
Оҳи чекса етти иқлим вайрон қилур².*

Тасаввуф илмида чанг ва рубоб каби мусиқа асбоблари ҳам ошиқ мақсадини воқелантирувчи тимсоллар саналади. Улар ошиқ кўнглига илоҳий ишқ нуруни сочиб, унинг қалбини роҳат-фароғатга ғарқ этади.

Ҳақ йўлига кирган солик тариқат босқичларидан илгарилаши учун устоз, яъни пирга боғланиши шарт бўлган. Ҳикматларда пир – ҳақиқий ишқ шаробини тутиб, илоҳий ишқ сирларини ошкор этадиган ва муриднинг бу йўлдаги машаққатларини енгиллашга ўргатадиган эзгулик соҳиби сифатида гавдалантирилади:

*Аласт хамрин пири муғон тўё берди,
Ича бердим, истаганча қуё берди.
Қул Хожас Аҳмадни ичу таши қуё берди,
Толибларга дуру гуҳар сочтим, дўстлар³.*

¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – Б. 226.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 163.

³ Қаранг: Абдурахмон Гўзал. Яссавий “Фақрнома”си. – Тошкент: Наврўз, 2014. – 268 б.

Яссавий ҳикматларида энг кўп қўлланган тимсоллардан бири соқийдир. Соқий деганда, орифлар тариқат йўлига кирган солиқни камолотга бошловчи Пири муршид, шайх ёки комил инсонни, шунингдек, Муҳаммад алайҳиссалом ва Оллоҳни ҳам кўзда тутганлар. Соқий даврага май улашгани каби улар ҳам одамлар қалбига илоҳий файз бағишлайдилар, ҳақиқий ишқ ўтини соладилар¹. Мана бу байтда ҳам соқий юқоридаги маъноларни ифода этган:

*Соқий сунди ҳар нафас кайфиятнинг шаробин,
Сармаст бўлуб ўшул дам нола-фарёд урсам мен...*²

Ҳикматларда соқийнинг бир қатор маънодошлари ҳам келтирилган. Яссавийнинг *”Ўттиз бирда Хизр бобом май ичурди”*, *”Чилтон бирла шароб ичдим, ҳамроҳ бўлдим”*, *”Ғавсул ғиёс май ичурди, тўйдим мано”* каби мисраларида қўлланган Хизр, чилтон, ғавсул ғиёс каби ном ва тушунчалар фикримизнинг далилидир.

Маълумки, “тариқат йўлидаги маънавий устоз – пири муршидлар қутб, автод, ғавс, чилтон, рижоли ғайб, қутб ал-қутб ва бошқа унвонларга инсоний ва маънавий етукликнинг қай даражасига эришганликларига қараб эга бўлганлар”³. Яссавий ҳикматларида улар ҳам маърифат ва ҳақиқатни олий даражада идрок этган, дунё иллатларидан узилиб, кўнгил поклигига мушарраф бўлган инсоний камолот тимсолларидир. Шу билан бирга, ҳикматлардаги пири муғон ҳам соқийнинг маънодошларидан бири саналади. Мумтоз шеърятда пири муғон май сотувчиси (майфуруш) ўрнида келади ва руҳоний раҳбар маъносини англатади. Яссавий ҳикматларда комил инсон тимсоли саналган пири муғон деб пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.в.ни кўрсатади⁴. Бу ҳақда шоир бир ҳикматида очиқ-ойдин қилиб, бундай дейди:

Пири Муғон ҳақ Мустафо бешак, билинг,

¹ Очилов Э. Навоий ғазалларида комил инсон тимсоллари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. – № 1. – С. 7-14.

² Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – Б. 226.

³ Қаранг: Ўрта Осиё халқлари хурфиқрлиги тарихидан. – Тошкент, 1990. – Б. 110; Ҳаққул И. Шахсият ва шеърят. – Тошкент: ТДПУ, 2014. – Б. 90-91.

⁴ Қаранг: Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи. – Б. 88.

*Қайда борсанг васфин айтиб, таъзим қилинг...*¹

Ҳикматларда пири муғон тариқат йўлидаги йўлбошчи – пири муршид, комил инсон рамзи ҳамдир. “*Пири муғон хизматида югриб юрдим*”, “*Биҳамдуллоҳ пири муғон қўлим тутди*”, “*Пири муғон хизматида хок бўлмасанг...*”, “*Пири муғон назар қилди шароб ичтим*” мисралари бунинг бир исботи бўла олади.

*Пири муғон журъасидан қатра тотдим,
Йўл топай деб бошим бирла тунлар қотдим,
Биҳамдуллоҳ, лутф айлади – нурга ботдим,
Кўнгул қуши ломаконга етди, дўстлар².*

Яссавийдан кейинги ўзбек шеърятини унинг таъсирсиз тасаввур этиш қийинлиги тадқиқотларда айtilган. Туркий шеърятда илоҳий ишқни юксак пардаларда куйлаган шоир Ҳофиз Хоразмийнинг мана бу риндона мазмундаги байти ҳам мазкур фикрни қувватлайди:

*Соқие, пири муғон токим бўлубдур пиримиз,
Бода ичмакдин ўнгин йўқ фикру ҳам тадбиримиз³.*

Маълум бўладики, Яссавий ҳикматларида соф тасаввуфий маъноларни ифода этган образ, истилоҳ ва тушунчалар ўзбек мумтоз адабиётида май мавзуси, қолаверса, риндона шеърларнинг ривожига, айниқса, уларнинг поэтик образлар табиатига алоҳида таъсир кўрсатган.

Туркий шеърятда май мавзусидаги шеърлар номаларда ҳам етакчи мавқе эгаллайди. Бу жиҳатдан, айниқса, “Муҳаббатнома” ва “Таашшукнома” асарлари эътиборли. “Таашшукнома”дан ўрин олган риндона мавзудаги шеърини парчаларга “Сўзнунг хулосаси” деб сарлавҳа қўйилган бўлса, “Муҳаббатнома” муаллифи уларни “Маснавий” деб номлаган. Чунончи, асарнинг қуйидаги “Маснавий”сини олиб кўрайлик. Байтда қўлланилган талмех

¹ Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – Б. 62.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 62.

³ Ҳофиз Хоразмий. Девон. II жилдлик. 1-жилд. – Тошкент, 1981. – Б. 238.

санъати лирик қаҳрамон – ошиқнинг кайфияти ва мақсадини ҳам аниқ-равшан тушунишга имкон берган:

*Кел, эй соқий, кетурғил жоми Жамни,
Киши кўнглидин май юр ғамни*¹.

Жам – қадимги Эроннинг афсонавий подшоҳи Жамшид номининг қисқартирилган шакли. Жамшид “жоми жаҳоннамо” – бутун оламни ойна каби ёрқин акс эттирувчи жом ясаттирган бўлиб, унда дунёдаги нафақат айни замондаги, балки ўтмишда юз берган ва ҳатто келажакда содир бўладиган воқеа-ҳодисалар ҳам тазаҳхур этар экан². Мумтоз адабиётда жоми Жам, жоми жаҳонбин, жоми жаҳоннамо қабилар олам ҳодисалари, шунингдек, инсон ақл-заковати англаб етмаган сир-синоатларни, оламшумул ҳақиқатларни ҳам ошкор этадиган ўзига хос поэтик тимсоллар саналади. Лирик қаҳрамоннинг соқийдан айнан нима учун “жоми Жам” келтиришини сўраётганлиги иккинчи байт мазмунидан янада очиқроқ аён бўлади:

*Ким ошти кўкка оҳим ихтироқи,
Куюрди кўнглуми дилбар фироқи.* (114-бет)

Яъни ҳижрон ва айрилиқ азобидан қийналган, кўнглини ёр соғинчи банд этган ошиқ “жоми Жам” ёрдамида ёр жамолини кўриб, висол лаззатидан баҳраманд бўлишни истайди. Байтда май гўзал маъшуқа хаёли, ёр соғинчи, ишқ-муҳаббат маъноларида қўлланган.

Бундай хусусиятлар “Таашшукнома”даги май тавсифланган шеъринг парчалар учун ҳам хосдир. Уларда шоирнинг олам ва одам қисмати ҳақидаги теран ижтимоий-фалсафий қарашлари ифодаланган. Дарҳақиқат, номаларда лирик қаҳрамоннинг кайфияти, руҳий ҳолати, ақл-идрок ва юксак қалб эгаси бўлган ШАХСнинг маънавий қиёфаси – “мен”лиги бир қадар бошқача ифодаланган. Уларда шеъринг матн таркибидан англашиладиган лирик

¹ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. II жилдлик. II жилд (XIV – XV асрнинг бошлари) (Тузувчи, изоҳ ва шарҳлар муаллифи ф.ф.д., проф. Насимхон Раҳмон). – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 108 (Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. – М.А).

² Ҳофиз Шерозий. Ишқ гавҳари (Изоҳлар қисми). – Тошкент: Шарқ, 2006. – 224 б.

қахрамоннинг қувончу сурури, ёр васли, олам шодликларидан фараҳ туйиш каби завқбахш туйғулари бу оламнинг ўткинчилиги, унинг гўзалликларию бахту қувончи абадий эмаслиги, ўтаётган фурсатларни ортга қайтариш инсон фарзандининг қўлидан келмаслиги, шу сабабли, ҳамиша некбинликка, яхшилик ва эзгуликка интилиб яшаш лозимлиги каби фикр-туйғулар билан кўпинча уйғунлашади. Чунончи, “Таашшукнома” муаллифи ҳам соқийга мурожаат қилиб, ундан ўзини боқийликка етиштирадиган май беришини сўрайди:

Кел, эй соқий, кетурғил май зи боқи(й)

Ки, қолмас дунёда ҳеч киши боқи(й). (176-бет)

Шоирнинг фикрича, бу “кечар айём” учун инсон ўзини “бадном” қилмаслиги, яъни ўткинчи истаклар, нафсу ҳаво йўлида ҳаётнинг қимматли лаҳзаларини бой бериб, тубанликка, жаҳолатга ботмаслиги, ўзидан кейин ёмон от қолдирмаслиги лозим:

Билурсенким кечар айём охир,

Ўзунгни қилмағил бадном охир. (176-бет)

Турк олими М.Кузубашнинг ёзишича, шоир янги бир мавзуга ўтишдан илгари ўзини шунга чоғлайди ва илҳом йўлининг очилиши учун кайфият ҳосил қилади ёки асосий мавзуда баҳс юритишдан илгари нафас ростлаш, фикрни бир ерга жамлаш мақсадида соқийга юзланади. Олимга кўра, бу “бир қаҳва тайёрланг, одам бироз дам олсин” қабилидаги жонли мулоқотга ўхшайди”¹. Дарҳақиқат, номалардаги риндона маъно ифодаланган шеърӣй парчаларда фикрни ўқувчига мурожаат эмас, соқийга хитоб шаклида баён этиш асарнинг бадиӣй қимматини оширибгина қолмай, унинг таъсирчанлигини ҳам кучайтиради. Асарнинг умумий манзараси, шоирнинг ахлоқӣй, таълимӣй, фалсафӣй, ҳаётӣй мушоҳалари, хулосалари – барча-барчаси риндона шеърларда ихчам ва мукаммал ифодаланади. Номаларнинг асосида кўнгилни ҳамиша ёр муҳаббати, унинг фикру хаёли билан боғлаш, бу дунёнинг бетакрор манзараларидан завқланиш, инсон умрининг боқӣй эмаслиги, шу сабабли, уни

¹ Kuzubaş M. Sakiname (Nev’izade Atayi). – Samsun: Etut yayınları, 2009. – S. 18.

шоду хуррамликда, хурсандчиликда ўтказиш каби мазмунлар ётади. Шунга кўра, уларда мумтоз шеъриятда ҳаёт қувончининг сабаби бўлган май образи ҳам ўзига хос кўтаринки рух, жўшқин ҳиссиёт ва кучли эҳтирос билан таъриф тавсиф этилган. Бир ўринда Хоразмий соқийга мурожаат этаркан, ундан ўзини “назар”дан четга қўймаслигини, ошиқ учун “сайқал” бўлган ишқ майидан беришини сўрайди:

Кел, эй соқий, назардин солмоғил гал,

Кетур ул майки, бўлғай бизга сайқал. (123-бет)

Бу каби хайёмона фикр-туйғуларнинг таъсири Саййид Аҳмаднинг “Таашшукнома” асарида ҳам сезилади. Шоир ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлиш, умрнинг ҳар дамини хуш ўтказиш учун Наврўзни энг яхши фурсат деб улуғлайди:

Кел, эй соқий, кетур жоми дилафрўз,

Ки ишрат чоғидур ҳам фасли наврўз. (164-бет)

Номаларда май ва майхўрлик кайфиятини шарафлаш, кўпинча, ёшлик ва йигитлик таърифи билан ёнма-ён келади. Уларда ёшлик сурури, йигитлик шижоати ва куч-қудрати ғоят эҳтирос билан қаламга олинган. Чунки шеърларда майхўрликнинг мана шундай навқиронлик пайтларида, айна куч-қувватга тўлган вақтларда лозим эканлиги айтилиб, ҳаёт неъматлари улуғланган:

Йигитсен, бода ичкил, нуқл ошогил,

Бугундин сўнг юз эллик йил яшогил. (104-бет)

“Гулранг”, яъни қизил май – “йигитлик мавсуми”нинг неъматлари, – деб таърифлайди Саид Аҳмад:

Кел, эй соқий, майи гулранг қил нўш,

Йигитлик мавсумин қилма фаромуш. (170-бет)

Яна бир эътиборли жиҳати шундаки, бу шеърларда май ичувчи ва унинг ҳамроҳлари ҳақида ҳам баҳс юритилган. Хоразмийнинг лирик қаҳрамони бир ўринда яқин улфатлар, суҳбатдошлар билан май ичиш лозимлигини айтса,

бошқа бир байтда “гул юзлу дилбар”га мурожаат қилиб, ундан хушдан айирувчи қадах беришини сўрайди:

*Кел, эй ой юзлу дилбар, тут бирор кеш,
Бирор кеш бирла қилгил бизни мадҳуи. (114-бет)*

“Таашшукнома”да эса, “бути айёр” – айёр санам ёки гўзал маъшуқа билан бирга майхўрлик кайфияти гўзал бадий ифодасини топган:

*Кел, эй соқий, кетур жоми пур аз май,
Ки ғамларни кўнгуллардан қилур тай.
Ичолу ул бути айёр бирла,
Қароқлари қароқчи ёр бирла. (174-бет)*

Май мавзусига доир шеърӣй образлар шоирнинг поэтик тафаккури ва тахайюл оламини ёрқин акс эттириб, табиат ва инсон уйғунлиги, олам ҳодисаларининг мазмун-моҳияти ҳақидаги ижтимоӣй, ахлоқӣй, фалсафӣй карашларининг бадий-эстетик таъсирини кучайтиради. Шоирнинг бепоён тахайюли, тафаккур қамровининг кенглиги, санъаткорлик маҳорати, энг аввало, ижтимоӣй-ҳаётий воқеа-ҳодисалар, табиат манзараларидан фавқулодда бетакрор ва таъсирли бадий лавҳалар яратишида яққол кўринади. Чунончи, куйидаги мисраларда ҳам “Латофатнома” асари муаллифи май даврасидаги ҳаётий манзарани табиат ўзгаришларига кўчириб, ташхис санъатининг бетакрор намунасини яратган:

*Чечак хониға наргис бирла лола,
Боши бирла тутар тун-кун пиёла.
Муғанний чангу барбат соз қилмиш,
Тараннум андалиб оғоз қилмиш.
Тараннум қилса илҳон бирла булбул,
Суроҳи қушларинг айтурки “қулқул”. (52-бет)*

Номаларда ўзига хос майхўрлик кечалари, улардаги урф-одат ва тартиб-қоидалар тасвирига ҳам кенг ўрин берилган. Бу жиҳатдан улар қадимги араб адабиётидаги хамрият шеърларга яқин туради. Чунки хамриятда ҳам май ва май

мажлиси, мусиқа ва кўшиқ тавсифи, табиат манзаралари ва май ичиладиган жой тасвири бадий бўёқларда ёрқин аксини топган¹. Шу билан бирга номаларда май базмларида май ёки шаробнинг қадахларга қандай қуйилиши ва май куювчи – соқийнинг ўзига хос маданияти тўғрисида ҳам қайдлар келтирилган. Масалан, “Таашшукнома” асарининг лирик қаҳрамони соқийга мурожаат қиларкан, ундан май тўлатиб қуйилган қадах сўрайди:

*Кел, эй соқий, кетур жоми лаболаб,
Қўбиз қўбсаб, ичайлик кулуб-ўйнаб. (168-бет)*

Диққатга сазовор томони шундаки, номаларда қўлланган май мавзусидаги шеърий парчаларда албатта чолғу асбоблари, куй, кўшиқ, мусиқачи, кўшиқчи ва раққосалар образлари параллел келади. Юсуф Амирий “Дахнома”да қўбизнинг завқбахш куйи, найнинг майин садоси, барбатнинг жарангдор навоси ва танбурнинг ўтли ноласи майхўрлик кечасига файз киритганлигини тасвирлар экан, айниқса, муғаннийнинг кўшиқлари ҳамда соқийнинг гўзал одоби ҳам ичкиликнинг таъсирини оширганлигини айтади:

*Ўнуб соқий аёгин дам-бадам эл,
Қўнгул очилмоғига боғлабон бел...*

*Қилиб суҳбатни ҳамдамлар дами гарм,
Тааммул пардасидин кетиб озарм...*

*Ҳикоятлар улошиб бир-бирига,
Қўлоқ солмай йиравчилар йирига... (196-бет)*

Шу тариқа, номаларда соқий, май, майхўрлик, май базми, шунингдек, базм иштирокчилари ҳақида ҳам ўзига хос талқинлар ўрин олган. Номаларнинг бадий-стилистик қурилмасида, мазмун-моҳияти, ифода усулининг муҳим жиҳатларини очиб беришда, лирик қаҳрамон табиати ва унинг алоҳида хусусиятларини асослашда май тавсифига бағишланган шеърий парчалар,

¹ Мўътаман З. Шеъри адабий форсий. – Техрон: Тобиш, 1332 х. – С. 144–145.

айниқса, уларда қўлланган тимсол-тушунчаларнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Улар орқали шоирнинг ишқ-муҳаббат кечинмалари, ижтимоий-ҳаётий қарашлари, табиат ва инсон тақдири ҳақидаги фикр-мулоҳазалари, хулосалари ҳам янада теран ва ёрқин ифода топган.

Маълумки, мумтоз адабиётда шоирлар ўз даврининг ижтимоий, сиёсий, маънавий, ахлоқий масалаларига, шунингдек давр аҳлига муносабатларини ёритишда турли-туман поэтик ифода имкониятларидан фойдаланишган. Тоҷик олимаси Ф.Зехнийга кўра, уларнинг энг асосийлари 3 та бўлиб, булар: жамият ҳаётидаги нотинчлик, ижтимоий турмушда одамларнинг тенг ҳуқуқли эмаслиги, шунингдек айрим сохта дин пешволарининг риёкорлигини очиқ-ойдин танқид қилиш; табиат манзаралари ва умрнинг қувончу шодликларини васф этиш орқали одамлар қалбида эртанги кунга умид уйғотишга интилиш ҳамда тасаввуфий тимсоллар ва рамзий-мажозий образларни келтириб, фикрни улар остига яширишдир¹. Дарҳақиқат, май мавзусидаги шеърларда ҳам замон ва замон аҳлидан шикоят, ўз тақдиридан қониқмаслик кайфияти сезилади. Аммо бу шеърларда ҳаёт неъматларидан лаззатланиш, уларни қадрлашга чорлаш каби некбин туйғулар алоҳида мавқега эга. Шуниси ҳам борки, риндона шеърларда май ва унга алоқадор образлар, асосан, кўчма, мажозий маъноларда қўлланган. Мумтоз шеърятда май тавсифланган шеър ва байтлар Ҳофиз Хоразмий, Гадоий, Атоий, Саккокий, Лутфий каби йирик сўз санъаткорлари ижодида ҳам учрайди. Номанавис шоирлардан фарқли равишда улар ижодида май ва ишқ мавзулари ҳамиша уйғун ҳолда тасвирланган.

Диққатга сазовор томони шундаки, май ва муҳаббат мавзуларининг ўзаро уйғунлашуви шеърятда май образининг мундарижасини янада кенгайтди. Ошиқ ва маъшуқа ҳолати, ошиқнинг кайфияти, унинг рақиб ёки ағёрга муносабати, рашк ва ҳижрон кабилардан баҳс юритилган ишқий

¹ Зехний Ф. Жанри соқийнома дар адабиёти форсу тоҷики асрҳои XIII-XV. – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 34.

ғазалларда май образи асосий фикрни юзага чиқарувчи восита, шоир поэтик маҳоратининг ўзига хос ифодаси бўлиб келади. Чунки бода – ишқ рамзидир:

*Кўзга илмас молу мулку дунёнинг озодаи,
Ки, ичар маҳбуб элидан жоми молломли.*

*Ишқ рамзидин агар бир қилча фаҳм этса фақих,
Тарк этар эрди қамуқ фатвою қилу қолни¹.*

Бадиий адабиётда поэтик тасвирнинг ўзига хос тамойили – кўчим воситасида май билан боғлиқ тушунчаларнинг ишқий мавзудаги шеърларда фикрни юзага чиқариш учун қўлланилиши уларнинг маъно миқёси кенгайишини таъминлаб, шеърнинг қувватини, таъсирчанлигини оширади:

*Асру қўп ичти магар, ҳусунг майин усрук кўзунг,
Ўйгата олмас бу мунча нолаву фарёд ани.*

Май – ҳусн майи. Кўз эса унга боқиб сархушлик туяди. Мастлик – ишқ шавқидан, висол лаззатидан баҳрамандлик демакдир. Кўринадики, байтда лирик қаҳрамон – ошиқнинг кайфияти, руҳий ҳолати, ёрга муносабати ва ишқ-муҳаббат кечинмаларини жонли ифодалашда май билан боғлиқ тушунчалар алоҳида ўрин тутган. Дарҳақиқат, ижодкор дунёқараши ва лирик қаҳрамон характерининг муҳим жиҳатларини очиб беришда мазкур тимсолларнинг бадиий кучи, эстетик таъсири бошқа ҳар қандай образларга нисбатан бир қадар устун. Буни қуйидаги таҳлилларимиз ҳам тасдиқлайди.

Маълум бўлишича, шеърятда газак мажозий маънода ошиқнинг маъшуқа жамолига муяссар бўлиши, унинг ишқ ва висолдан баҳрамандлигини ифода этган. Шу маънода, қуйидаги мисраларда тилга олинган ёрнинг шароб рангига ўхшаш қип-қизил лаби, унинг бўсаси ва ширин сўзлари ринд учун “газак” деб баҳолаш мумкин:

Газак берди манга оғзи лабидин,

¹ Атоий. Девон (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, луғат ва изоҳлар муаллифи Сайфиддин Сайфуллоҳ). – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 228.

Дам урди ичгучилар маишрабидин¹.

Маърифий атама сифатида лаб – “қалб тафсияси туфайли валиларга кўкдан инадиган калом”²дир. Шунингдек, у пирнинг илоҳий маърифатга кон сўзи ва бу жонбахш каломнинг мазмунини ҳам англатади. Бўса эса, “қалбдаги файз ва жозиба, эришилган хушхабар натижасида қалбда ҳосил бўлган қувонч, лаззат, ҳузур”³. Бундай шеърларда уларнинг ҳам моддий, ҳам мажозий маънолари ўзаро уйғунлашган бўлса, Атоийда ёрнинг “оғзи дами”, яъни нафаси ҳам ошиқ учун мажозий маънода газак ва шароб эканлиги айтилади:

*Оғзи дамидур шому саҳар нуқту шаробим ,
Лаъли ғамидур даъфи хуморим кечаларда⁴.*

Тасаввуфда нафас “ғайбдан туғилган латиф ҳоллар ва қалбнинг ишқ ўтидан фараҳланиши” саналади⁵. Шунингдек, шеърда нафас ошиққа етадиган илоҳий инъом, файз ва илҳом мазмунларини ҳам билдирган.

Саккокийга кўра, маъшуқанинг “пистадек оғзи” “жом”га, ундан барча ошиқларга етадиган фараҳ газак ва майга тенгдир:

*Кўнғлум тилар ул пистадек оғзинг етурган жомни,
Бу нуқту майнинг ҳасрати ўлтурди хосу омни⁶.*

Айрилиқ азобида ўртанган, шу сабабли, май базмида шароб ўрнига “кўз ёш”ларини ичиб, ғам-андухини “нуқл”, яъни газак қилган лирик қаҳрамоннинг кечинмалари Лутфий томонидан маҳорат билан акс эттирилган:

*Оҳким, бағрим фироқ ўти уза бўлди кабоб,
Мажлисим нуқли ғаму андуҳу кўз ёшим шароб⁷.*

¹ Юсуф Амирий. Дахнома/ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. II жилдлик. II жилд. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 225.

² Сажжодий Жаъфар Саййид. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 ҳ. – С. 234.

³ Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро: Бухоро университети, 2000. – Б. 50.

⁴ Атоий. Девон. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 30.

⁵ Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро: Бухоро университети, 2000. – Б. 50.

⁶ Саккокий. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1958. – Б. 58.

⁷ Лутфий. Девон (Нашрга тайёрловчи Содир Эркинов). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2012. – Б. 39.

XIV аср охири – XV асрнинг биринчи ярмида яратилган шеърлар тадқиқида маҳбубанинг ташқи қиёфаси тасвири асосий ўрин тутиши таъкидланади. Бизнингча, бундай тасвирлар май ва у билан боғлиқ тушунчалар воситасида янада ёрқин ва таъсирчан ифодаланади. Чунончи, Саккокийда қизил рангли шароб, кўпинча, ёқут, яъни товланиб турувчи, қип-қизил қимматбаҳо тошга қиёсланган:

*Ул тиста янглиз оғзингу лаълинг майин кўриб,
Ёқут деди ташина жигарлар шаробни*¹.

Қуйида Гадоий лаб, сўз, ғамза, кўз тушунчаларини қанд, гулоб, шароб, мастона, хумор кабиларга қиёслаб, маъшуқанинг гўзал ва бетакрор қиёфасини образли тасвирларкан, таносуб санъатининг ажойиб намунасини яратган:

*Лаблари қанду гулобу сўзлари шаҳду шароб,
Ғамзаси мастона, ул кўзи хуморимга салом*².

Атоий ғазалларида маъшуқа лабларининг “шароби” “оби кавсар”, яъни жаннатдаги кавсар булоғининг сувидан ҳам майин ва ёқимли деб таърифланган:

*Дилрабо, лаълинг шароби оби кавсардин латиф,
Қоматинг нахли доғи сарви санубардин латиф*³.

Маърифий адабиётда қоматнинг ҳам бир қанча маънолари бор. “Миръоти ушшоқ”да ёзилишича, “қалбнинг юқори оламга таважжух қилишини қомат деб айтадилар”⁴. Шунингдек, қомат баркамол ва беназир хусн эгаси – хусни Мутлақни ҳам англатади.

Диққатга молик жиҳати шундаки, риндона шеърларда рашк ҳақида ҳам янгича ифодалар қаламга олинган. Чунончи, Лутфийнинг бир ғазалида жом ва май маъшуқанинг лабларидан ўпганлиги учун уларнинг қонига ташна бўлган ошиқнинг образи мавжудки, айнан рашк туфайли унга май аччиқ туюлади:

Жоми май ўпти лабингни, ташина бўлдум қонина,

¹ Саккокий. Танланган асарлар – Тошкент: Бадий адабиёт, 1958. – Б. 58.

² Гадоий девонининг луғати ва матни. – Тошкент: Давлат адабиёт музейи, 2007. – Б. 183.

³ Атоий. Девон. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 113.

⁴ Қаранг: Миръотул ушшоқ/ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука. – С. 423.

Ҳақ текурсун ул ачиқни тортай эмди жомдин¹.

Атоий ҳусни таълил воситасида агар “нозанинларнинг лаб”ини пиёла “ўпса”, ошиқ суроҳи, яъни узун бўйинли май идиши каби рашкдан “қон ютиши”ни бундай тасвирлаган бўлса:

Рашик элиндинда қон ютар жоним суроҳидек мудом,

Дам-бадам ўпса пиёла нозанинларнинг лабин².

Тоза, тиниқ шароб таъсирида маъшуқа юзининг қизил рангли бўлганлигидан гул ҳам уялади. Бу ҳолатнинг бадиий ифодасида Амирий ҳам ҳусни таълил санъати имкониятларидан маҳорат билан фойдаланган:

Шароби ноб то базм ичра рухсорингни ол этмиш

Хижолат барги гулни поймоли инфиол этмиш³.

Демак, маъшуканинг гўзаллиги, латофати, мафтункорлиги ва висол онлари ҳақида баҳс юритилган шеърларда май жуда ширин, унинг ранги эса ниҳоятда ёрқин рангларда берилиши ишқ ва май мавзулари уйғунлашган шеърларнинг яна бир ўзига хос жиҳатидир.

Айрилик ва ҳижрон кайфияти ифодааланган шеърларда эса, майнинг таъми аччиқ ва тахир, ранги эса синиқ ва хира эканлиги кўринади. Чунончи, ҳижрон майининг таъми шунчалар аччиқки, лирик қаҳрамон – ошиқни “*васл майи*”дан бир томчи ҳам нўш этишга қўймайди:

Жонга ҳижрон захри тегди, вой, анингки аччиги,

Қўймади васлинг майидин журъаи нўш этгали⁴.

Шоир Саккокийнинг лирик қаҳрамони эса, айрилик азобида қийналганлиги учун ҳам соқийдан “ўтдек сув” беришини сўрайди:

Куйдурди кўнгул мамлакатин ёр фироқи,

Ўтдек сувни сунгил ғам ўтин учрали, соқий⁵.

¹ Лутфий. Девон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2012. – Б. 221.

² Атоий. Девон. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 180.

³ Юсуф Амирий. Даҳнома / Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. II жилдлик. II жилд (XIV – XV асрнинг бошлари). – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 251.

⁴ Лутфий. Девон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2012. – Б. 271.

⁵ Саккокий. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1958. – Б. 65.

Эътиборлиси шундаки, номаларда майхўрликнинг қулай фурсати сифатида аниқ вақт – Наврўз тилга олинган эди. Лирик шеърларда эса, ринд учун қулай пайт – баҳор фаслидир. Лутфий бир шеърида баҳор фасли келганлигидан хабар берар экан, бир “бути айёр” – айёр санам, гўзал маъшуқаси бўлишини, у билан “гул даврида” майхўрлик қилишни истайди. Бундай пайтда агар оламда ҳушёр, яъни май ичмаган одам топилса унинг оқил киши эмаслигини айтиб, мана нима дейди:

*Ёз бўлди, керак ул бути айёр топилса,
Барча топилур, бизга керак ёр топилса.*

*Гул даврида ич боданиким, оқил эмастур.
Ҳар кимки букун дунёида ҳушёр топилса¹.*

Шоир Гадоийга кўра ҳам, баҳор “меҳнат”, яъни бу ҳаётнинг ташвишу аламларини унутиш, табиат гўзалликларидан завқланиш фасли. Шу сабабли, соқийга мурожаат қиларкан, шоир унинг шафқатли бўлишини, “дафъи меҳнатга” ёқимли, шодлик майидан бир қултум беришини сўрайди:

*Соқийё, ёз ўлди, кел, баҳри худо, бўлғил шафиқ,
Дафъи меҳнатга кетурғил журъаи роҳи раҳиқ².*

Роҳ – ичими қулай, ёқимли шароб. Мумтоз шеъриятда у шодлик ва қувонч тимсоли саналади. Раҳиқ эса, жаннатдаги анҳорлардан бирининг номи. Шайх Акбарободийнинг “Нодирул меърожи туркий” асарида келтирилишича, “беҳиштга кир”ган “мўъминлар” агар “раҳиқдан ичсалар саломат бўладилар”³. Айтиш мумкинки, шоир соқийга мурожаат қилиб, ўзига мана шундай май беришини истаган. Шу сабабли, ўз фикрларини ишқ-муҳаббат туйғулари билан боғлаб, бундай пайтда ҳамдами, яқин ҳамроҳи ёки бир “париваш” билан майхўрлик қилмайдиган, ишқдан маҳрум кишиларни – “хашаки одамлар” деб кескин қоралайди:

¹ Лутфий. Девон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2012. – Б. 35.

² Гадоий девонининг луғати ва матни. – Тошкент: Давлат адабиёт музейи, 2007. – Б. 147.

³ Қаранг: Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 71.

*Ҳар кишигаким муяссардур париваи ёр ила,
Журъае нӯш айламас хошоки одамдур бу кун¹.*

Моҳият нуктаи назаридан, бу образлар ўзаро муштарак бўлиб, шоирнинг ҳис-туйғулари, ўй-фикрлари, орзу-интилишларини юксак бадиият ва ўткир пафос билан юзага чиқаришда муҳим восита саналади. Шоирнинг давр, замон ва ижтимоий муҳитга муносабати, ахлоқий қиёфаси, дунёқараши, истеъдоди май мавзусидаги шеърларда жонли акс эттирилади. Образ ва образлилик бадиий матн таркибидан англашиладиган бадиий-эстетик категориялар эканлиги маълум. Чунки сўзларнинг ўзаро мазмунан яқинлиги, фикр, туйғу, ифода ва оҳангда бир-бирини тўлдириши фақат муайян матн ичида кечадиган жараёндир. Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, XII-XV асрнинг I ярми ўзбек мумтоз шеъриятда май образи ишқий мавзудаги лирик шеърларда ёр гўзаллиги ва ошиқнинг ҳолатини тасвирласа, май мавзусидаги шеърларда лирик қаҳрамон – ринд ва унинг кайфиятини ёритади.

2.2. Рамз, образ ва моҳиятдаги муштараклик

Маълумки, поэтик образ адабиётнинг бадиий тасвир имкониятлари, эстетик таъсир кучини, қолаверса, шоир ҳиссий ва фикрий оламининг ўзига хослигини англантишга имкон яратадиган адабий категориядир. Яъни образ “ижодкорнинг ҳаётий кузатишлари асосида шаклланган, унинг бадиий тўқимасида акс этган, маълум ғояни ташувчи инсон ҳаётининг конкрет ва айни пайтда умумлашган” қиёфасини англатади. Шоирнинг “эстетик идеали, дунёқараши, руҳияти, ғоявий йўналиши ҳамда ижодий тажрибаси”² ҳам унинг ҳаётий ва таъсирчан ифода топишида муҳим аҳамият касб этади. Демак, риндона шеърларда қўлланган образ ва рамзлар тизимини тадқиқ этиш нафақат уларнинг бадиий ифода имкониятлари, тасвир усули, балки мазмун-моҳияти, ғоявий аҳамияти, шоир руҳий-маънавий оламининг нозик

¹ Атоий. Девон. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 159.

² Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 219.

кирраларини идрок этишга ҳам яқиндан ёрдам беради. Зеро “образ мундарижаси ҳамиша руҳ ва қалб ҳақиқатини ифодалайди”¹. XII-XV асрнинг I ярми ўбек шеъриятида яратилган риндона шеърларнинг образлар дунёси, кўлами жуда кенг. Уларнинг луғат таркибини соқий, аёқчи, муғанний, мутриб, пири муғон, муғбача, қадах, жом, соғар, аёғ, пиёла, паймона, май, шароб, бода, чоғир, бўза, саҳбо, сабуҳий, майхона, майкада, харобот, ринд, майхўр, майпараст, майхора, бодапараст, боданўш, дурд, қуйқа, сарқут, журъа, томчи, қатра, хум, куп, сабу, суроҳи, кўза, шиша, бат, ибрик, кишти, базм, мажлис, давра, йиғин, нуқл, газак каби қатор тимсол ва тушунчалар ташкил қилади. Бу образлар шеърятда шоирларнинг турли ижтимоий, сиёсий, маданий, маърифий, маънавий, ахлоқий, фалсафий масалаларга доир мушоҳадалари, ҳаётий хулосалари ҳамда қувончу изтироблари, орзу интилишлари, қолаверса давр, замон ва инсон тақдири билан боғлиқ карашларини бадиий жиҳатдан ёрқин тасвирлаш воситаси саналади. Жумладан, мумтоз адабиётда май бода, чоғир, шароб, саҳбо кабилар билан маънодош сифатида кенг қўлланади. Риндона шеърларда май тимсолининг бода, шароб ва чоғир кабиларга нисбатан кўпроқ қўлланилишини кўп асрлик мумтоз адабиётимиз анъаналарига муштараклигида, деб изоҳлаш мумкин. Аммо XII – XV асрнинг I ярми ўбек шеъриятида яратилган риндона мазмундаги намуналарда турли хил қиёсу ташбеҳлар, кўпинча, бода тимсоли билан ифодаланади:

Бодани ёд қилиб лаъли лабингни тилади,

Билгали жон била хаста кўнглум ҳусни савол².

Бода сўзи форс-тожик тилидаги *бод*, яъни шамол, ел, насим, шаббода сўзига ўхшаш, каби, сингари мазмунларини билдирувчи – *а* қўшимчасини қўшиш билан пайдо бўлган. Бода, аслида, енгил, ёқимли, ҳавойи, ғурурли

¹ Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б. 137.

² Ҳофиз Хоразмий. Девон. II жилдлик. II жилд. – Тошкент: ЎзКПМК, 1981. – Б. 35.

каби бир қатор маъноларни ифода этган¹. Маст қилувчи ичимликнинг бир тури саналган бода узумнинг турли навларини аралаштириш йўли билан тайёрланган. Унинг ранги тўқ қизил ва қизғиш тусли, таъми ниҳоятда ширин, ичган кишига тез таъсир этувчи, ҳиди эса хушбўй ва ёқимли бўлган². Тасаввуфда эса бода ишқ ва ирфон рамзидир. Агар шароб “ишқнинг ғалаботи, завқу шавқнинг қайноғи, масту мустағрақ бўлмоқ ва сулукнинг сўнгидаги комиллик”³ни, май “ишқнинг энг юксак босқичини, Ҳақнинг тажаллийси”⁴ни англатса, “бода сулукнинг ибтидосидаги бошланғич ишқни, илоҳий иноят”⁵ни билдиради. У “Ҳақ йўлига киришни мақсад қилган ёки эндигина тариқатга қадам қўйган солиқнинг кайфиятини ҳам англатган”⁶. Шунингдек, мумтоз шеърятда бода “авом”, оддий кишилар ўртасидаги муҳаббатни ҳам ифода этади⁷. Қуйидаги байтда ҳам бода ана шундай мазмунларда талқин қилинган:

Боданингки, лаззатини билгай эрди Хизр, агар

*Ичгай эрди оби ҳайвонтек майи гулфомни*⁸.

Маълум бўладики, бода – ишқ ва ирфон тимсоли. Унинг ўзгача кайфияти бор. Бироқ бу бодадан тотмаган одам унинг сир-асрорини, кайфиятини била олмайди. Мавлоно Лутфий бу ҳақда:

Жон азалдин келди ишқинг бодасидин беҳабар,

*Бу қадаҳдин тотмаган билмас анинг кайфиятин*⁹ –

дейди. Сўфийларга кўра, дунё муҳаббатидан воз кечмай туриб, Илоҳ муҳаббатига эришиб бўлмайди. Пайғамбарлар, ориф дарвеш, солиҳ кишилар шунинг учун муҳаббатга сазовордирлар. Мумтоз шеърятда улар комил инсон деб юритилади. Илоҳий марҳамат – беқиёс жамолга, энг аввало, ҳақ

¹ Джавад Нурбахш. Энциклопедия суфийской символики // www.wayter.wordpress.com (08.09.2016)

² Шаробнома. – Баку: Илм, 1993. – Б. 21.

³ Сажжодий Ж. С. Фарҳанги мусталихоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 ҳ. – С. 498.

⁴ Кўрсатилган китоб. – С. 754.

⁵ Кўрсатилган китоб. – С. 177.

⁶ Джавад Нурбахш. Энциклопедия суфийской символики // www.wayter.wordpress.com (08.09.2016)

⁷ Улудог С. Тасаввуф истилоҳлари луғати. – Истанбул, 1995. – Б. 80.

⁸ Лутфий. Девон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2012. – Б. 295.

⁹ Лутфий. Девон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2012. – Б. 187.

ошиқлари – комил инсонлар муяссар бўладилар¹. Бундай кишилар риндона шеърларда соқий деб юритилади. Қуйидаги байтда ҳам маъшуқанинг маст, хумор кўзлари каби маст қила оладиган соқийи аластнинг аёғи – қадаҳи таърифланган:

Махмур кўзларинг каби маст айлаган мени,

Шул соқийи аласт ичурган аёғидур².

Соқийи аласт – қалбни шайтон васвасасидан халос этувчи, нафс алангасидан қутқарувчи тимсолдир. Мумтоз адабиётда “аласт хамри”, “аласт базми” каби поэтик бирикмалар ҳам кўплаб учрайди. Бу орқали инсон яратилмасидан аввал Оллоҳ билан уларнинг руҳлари орасида кечган аҳдлашувга ишора қилинади. Қуръони каримнинг “Аъроф” сурасида келтирилишича, Тангрининг “мен сизнинг Раббингиз эмасманми?” – деган саволига, руҳлар “Раббимизсан”, – дея жавоб қайтаришади³. Шунга кўра, байтдаги “соқийи аласт” Ҳақ, Оллоҳ рамзи ҳамдир. Аёғ, яъни қадаҳ эса, эътиқод тимсоли. Илоҳий маърифат, поклик шаробини етказувчи восита. Маълумки, Лутфий шеърятининг хос хусусияти унинг халқ тилига ниҳоятда яқинлигидир. Шунингдек, шоир ўз шеърларида туркий сўзларга ҳам кўпроқ мурожаат қилган⁴. Юқоридаги байтда қўлланган аёқ сўзи ҳам соф туркий сўз. Қадимда туркий халқлар орасида қимиз ва асал шароби ичиш учун туянинг оёқ суягидан махсус қадаҳлар ясалган бўлиб, улар аёқ деб юритилган⁵. “Саёҳатнома” асарида маълумот берилишича, ўтмишда май базмларида фақат асалдан тайёрланган шароб истеъмол қилинган экан⁶. Аёқчи – аёқ тутувчи киши, яъни соқийдир. Мумтоз шеърятда у кишига эстетик завқ, кўтаринки кайфият улашувчи поэтик образ сифатида тасвирланган. Мана бу байтда ҳам “азал аёқчиси” ва унинг шодлик келтирувчи майи тавсифланган:

¹ Қаранг: Сайфуллоҳ С. Мавлоно Атоий / Атоий. Девон. – Тошкент: Фан. – Б. 12.

² Лутфий. Девон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2012. – Б. 107.

³ Қуръони карим маъноларининг ўзбекча тафсири. Араб тилидан Абдулазиз Мансур таржимаси. – “Аъроф” сураси, 172-оят.

⁴ Қаранг: Эркинов С. Лутфий (сўзбоши) / Лутфий. Девон. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1965. – Б. 12.

⁵ Қаранг: Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 2-китоб. – Тошкент: Фан, 2011. – Б. 38.

⁶ Ибн Батутта. Саёҳатнома. – Тошкент: Шарқ, 2012. – Б. 342.

*Кетарди кўзлари савдоси бошимдин ақл,
Азал аёқчиси сунган не яхши роҳ эрди¹.*

Аёқчи, соқий, пири майхона, пири муғон, пири майкада, пири дайр, пири ишиқ, пири харобот, муғ, муғбача, аёқчи, пири майхона, пири хаммор, майфуруш, аҳли базм каби тушунча ва тимсоллар ҳам ўзаро маънодош саналиб, инсонни камолот йўлига бошлаб, уни тариқат босқичларидан олиб ўтадиган, барча ёмон одатлардан халос этиб, яхши фазилатларга ошно қиладиган, илоҳий маърифатдан баҳраманд қилиб, комиллик мақомига кўтарадиган маънавий, руҳоний раҳбар, пири муршидни англатади. Муғ сўзининг луғавий маъноси оташпараст бўлиб, у баъзан оташпарастлар руҳонийсини ҳам билдиради. Мажозан муғ – пири комил². Машҳур шарқшунос олим Е.Э.Бертельснинг ёзишича, “Марказий Осиё ва Эронда ислом дини қарор топган дастлабки пайтларда истеъмол қилиниши тақиқланган май ва шароб каби маст қилувчи ичимликлар тайёрлаш билан шаҳар чеккаларида муғлар – оташпарастлар шуғулланишган”³. Қадим замонларда “май тайёрлаш, уни шоҳ омборларига тўплаш шарафли вазифа ҳисобланиб, уни бажарувчи махсус хизматчилар бўлган. Май ташувчилар, муҳрловчилар, котиб, ҳисобчи ва соқий. Муғлар ҳам шу ижтимоий табақага мансуб бўлганлар”⁴. Шу сабабли, май мавзусидаги шеърларда, муғ, муғбача ва пири муғон (кекса майфуруш)га мурожаат қилинади⁵. Бундай образ ва

¹ Лутфий. Девон. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1965. – Б. 295.

² Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 373.

³ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том I. История персидско-таджикской литературы. – М.: Восточная литература, 1960. – С. 163.

⁴ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б. 36.

⁵ Изоҳ: Ш.Шомухамедовнинг кўрсатишича, машҳур форс ёзувчиси Содик Ҳидоятнинг “Исфаҳон – ярим жаҳон” асарида оташпарастлар даврида шароб эрк ва қудрат рамзи бўлганлиги айтилади. Адиб Исфаҳондаги оташпарастлар тоғига чиқиб келгач, кечки таассуротларини бир ҳикоясида мана бундай тасвирлаган: “Биз айвонда ўлтирдик. Ой оҳиста кўтариларди... Ғовай гитараси пластинкасини қўйдим. Мулоим тун ҳавосида унинг гоҳ баланд, гоҳ паст садоси атрофга таралиб кетар эди. Ой ёруғида бугун биз чиқиб келган тоғ сиёки сирли кўрина бошлади. Ғовай гитарасининг оҳанглари туфайли мени оташпарастлар тоғининг шухрат-эътибори ёйилган пайтлари ҳақидаги ўй-фикрлар чулғаб олди. Мана, узун оқ кийим кийган муғлар кўзлари чакнаб, олов атрофида ўтиришиб, паст овоз билан музыка садосига оҳиста жўр бўлиб хиргойи қиладилар. Муғларнинг болалари эса, қўшиқ куйлашади, шароб косалари қўлдан қўлга ўтади. У замонда эл руҳан ва жисмонан озод, қудратли эди”. Олим адибнинг ушбу ҳикоясидаги муғлар ҳаёти билан боғлиқ воқеалар тарихий ҳақиқатга асосланган бўлиб, оташпарастларнинг ибодати чоғида шароб ичиш анъанаси бўлганлигини ҳам қайд этади. Қаранг: Ш.Шомухамедов. Форс-тожик адабиёти классиклари. – Тошкент,

рамзлар форс-тожик шеърляти, айниқса, Ҳофиз ижодида кўплаб учрайди. Ҳофиз Хоразмий шеърлятидан олинган қуйидаги парчада ҳам шоирнинг ўз салафига издошлик қилганлиги яққол сезилади:

*Гар пири муғон ҳукм қилур бўлса бу жонга,
Дур бикин ўшул сўзга садаф гўш қилайим*¹.

Кавсар – жаннат булоғи². Соқийи Кавсар деганда эса, жаннат булоғидан ҳақиқат бодасини, ишқ майини қуйиб тутувчи киши тушунилади. Шоирнинг фикрича, соқийи Кавсар тутган май тўла қадах ошиқнинг ташналигини қондиришга қодир. Диний эътиқодга кўра, соқийи Кавсар тимсолида қиёмат кунида жаннатдаги Қутсол (муқаддас) ариғидан ташна жонларга соф зилол сув улашувчи – Ҳазрати Алига ишорани ҳам илғаш мумкин. Саййид Қосимийнинг “Ҳақиқатнома” манзумасидаги

*Алийи Муртазо шоҳи диловар,
Имоми барҳақ ул, соқийи Кавсар*³, -

мисралари бу фикрларни янада равшанлаштиради.

Май мавзусидаги шеърлар учун анъанавий бўлган яна бир образ – майпараст, яъни ринддир. Навоийгача бўлган ўзбек адабиётида ринд образи алоҳида бир тарзда учрамайди. Аммо риндлик – майпарастлик ошиқнинг ўзига хос хусусияти саналади. Яъни бу даврдаги шеърларда ринд ёрнинг висол шаробига, ҳусн майига ташна тимсол сифатида келади⁴.

Ринд сўзи, аслида, форсча бўлиб, нозиктабиат, олифта, бепарво, беғам каби маъноларни англатади. “Фарҳанги забони тожики”да ринд атамаси

1963. – Б. 150.

¹ Ҳофиз Хоразмий. Девон. II жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: ЎзКПМК, 1981. – Б. 79.

² Изох: Кавсар (ар.) – Куръони каримдаги суранинг номи. Диний ривоятларга кўра, Жаннатда солих кишиларгагина насиб қиладиган ичимлик. Шунингдек, Кавсар Жаннатда ариқ ёки кўлнинг номи бўлиб, унинг узунлиги Макка шаҳри ва Яман давлати орасидаги узоқликда, эни эса Сафо ва Адан юртларидан ҳам катта экан. Бошқа бир ривоятда айтилишича, Кавсар Жаннатда Пайғамбаримиз Муҳаммад с.а.вга аталган ғоятда катта ва гўзал бир ҳовуз бўлиб, унинг суви сутдан ҳам оқ, асалдан ширин, муздан-да совуқ, қаймоқдай юмшоқ эмиш. Кавсар атрофида олтин ва кумушдан ишланган косалар териб қўйилганмиш. Унинг сувидан ичган киши бошқа сира ҳам сувсамас экан.

³ Саййид Қосимий. Ҳақиқатнома / Муборак мактублар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – Б. 148.

⁴ Ринд образи ҳақида кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Рейснер М.Л. Предварительные соображения о содержании термина «ринд» в литературе на фарси XI – XIV вв. / Иран. История и культура в средние века и в новое время. – М.: Наука, 1980. – С. 76.

зийрак, хушёр, озодфикр, кўркмас, шариат ҳукмларига бепарво, майхўр, ишратпараст маъноларида шарҳланган¹. Мумтоз шеърятда у мажозий маънода ишлатилиб, аксарият ҳолларда майга, айш-ишрат ва базмларга ўч киши сифатида кўрсатилади. “Ғиёсул луғот”да ринд сўзининг форс-тожик тилидаги ранда, яъни рандаламоқ сўздан келиб чиққанлиги айтилган: ”Ринд – сохтакорлик, жоҳилликни инкор қилувчи. У кибру ҳаводан, суратпарастликдан, чангу ғубордан, тарашага ярайдиган чўплардан худди ранда қилингандек текисланади (тозаланади) (“Латоийф” ва “Шарҳи Хоқоний”дан)”². Йирик шарқшунос Е.Э.Бертельснинг таъкидлашича, тасаввуф шеърятда ринд образининг тараққий этиши дастлаб Хуросон (Нишопур)да пайдо бўлган маломатийлик мактабининг анъаналари билан боғлиқ³. Улар томонидан тарки дунё қилган қуруқ зоҳид ҳам, расм-русумга берилган хонақоҳ шайхи ҳам қаттиқ танқидга учраган. Ҳақиқий ишқ намояндаларига кўра, ринд ишқи илоҳийга ва ҳусни Мутлақ висолига ташна Ҳақ ошиғидир⁴. “Бошқача қилиб айтганда, бу майхўр ўша ошиқнинг майхонада қўлида май косасини ушлаб турган ҳолатда гавдаланишидир. Чунки майхўрлик лирик қаҳрамоннинг асосий хусусиятларидан бири саналади. Майхўр, аввало, ишқ билан боғланган...”⁵. Риндона шеърларда келтирилган майпараст, маст, бодапараст, сармаст, боданўш, майхора, махмур, хумор, лабташна каби бир қатор тимсоллар ҳам ринд ва унинг ҳолатини ифода этади.

*Лаби чу бодайи жон берди жумла ошиқга,
Ўшанда айлади ман ташналабни бодапараст⁶.*

¹ Фарҳанги забони тоҷики. Иборат азду жилд. Жилди 2. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – С. 138.

² Қаранг: Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс ул-луғот. Иборат аз 3 жилд. Жилди 1. – Душанбе, 1987. – С. 377.

³ Бертельс Е.Э. Происхождение суфизма и зарождение суфийской литературы // Избранные труды. Том III. Суфизм и суфийская литература. – М.: Восточная литература, 1965. – С. 30-31.

⁴ Қаранг: Ҳайитметов А. Навоий лирикаси (тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашр). – Тошкент: Фан, 2015. – Б. 227.

⁵ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961. – Б. 228.

⁶ Ҳофиз Хоразмий. Девон. II жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ўз КПКМ, 1981. – Б. 69.

Мумтоз шеърятда ринд ҳамиша майга ташна, қанчалик кўп ичса ҳам барибир чанқоғи босилмайдиган, соқий – май қуювчи, ўзига қадаҳни узатгунича сабри чидамайдиган образ қиёфасида тасвирланади. Юсуф Амирийнинг қуйидаги мисралари бунинг бир исботидир:

*Алик бергунча сургил май кумайтин,
Мудом асра ани жавлон ичинда.*

*Қадаҳтин тортқил розини андоқ
Ки, қолсин шуҳрати даврон ичинда¹.*

Кумайт – аслида тўқ қизил рангли, қуюқ шароб эканлиги маълум. Шунингдек, бу сўз чопқир, тўриқ от маъносини ҳам ифодалайди. Бу ўринда у мажозий маънода май идиши, қадаҳ мазмунида ишлатилган. Шоир унинг ҳамиша май билан тўлишини, ичувчига завқу шавқ бағишлашини истайди.

Рус олимаси М.Л.Рейснернинг таърифлашича: “Ринд майхонанинг доимий эгаси, хўжайини. Ундаги сокинликни бузувчи, жанжалкаш, айёр ва фирибгар. Барча ёмон хулқларнинг эгасидир. Аммо тасаввуф адабиётида бунга мутлақо тескари бўлган тимсол сифатида келтирилади”². Демак, ринд – шариат ва тариқат босқичларидан ўтиб, ҳақиқат асрорига етган кишини англатади. Тасаввуфда риндлик мақоми ҳурфикрли, исёнкор, майпараст, илоҳий ишқдан сархуш ва саргардон ошиқлик мартабасига юксалишдир. Улуғ шоир Насимийнинг мана бу байти юқоридаги фикрларни қувватлайди:

*Ҳаққа восил ринду Ҳақдин айридир зоҳид, кўринг,
Хонақоҳнинг шайхини, майхонанинг авбошини³.*

Буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарида ринд ҳақида шундай таъриф берилган: “ринди хароботийки, май ичмак била ўтар авқоти, хубобдек бода ҳавоси бошида, сурухидек бош қўяр ери соғар қошида,

¹ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. II жилдлик. II жилд (XIV – XV асрнинг бошлари). – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 247.

² Рейснер М. Л. Эволюция классической газели на фарси X-XIV века. – М.: Наука. – С. 64.

³ Имоиддин Насимий. Танланган асарлар // Озарбайжон классик адабиёти кутубхонаси. 20 жилдлик. 5-жилд. – Боку, 1985. – Б. 246.

дайрда ҳар қаёнки базме кўруб, сабукашлик василаси билан ўзини еткуриб; номус дасторини бошидин олиб, бир журъа учун майфуруш аёғига солиб”. Шу билан бирга, мутафаккир шоир ринднинг қиёфасини мана бундай чизади: “расволик кўйида аёғи яланг, боши ҳам ва бадмастлар дастбурдидин манглайи захлик, қоши ҳам...” Аммо ринд нафсу ҳаводан, ўткинчи орзу-истаклардан узилган (“замон яхши-ямони била иши йўқ”), кўнглини Ҳаққа, ҳақиқатга бурган олийжаноб ва олийҳиммат кишидир. Яъни “нафси гарчи туфроққа ҳамдаст, ҳиммати оллида фалак паст” (9, 481). Юқоридаги фикр-туйғулар ринд поэтик образи ҳақида билдирилган, албатта. Хулоса қилиш мумкинки, мумтоз адабиётда риндона шеърларнинг доимий лирик қаҳрамони – ринд ҳар қандай даврларда ҳам барча нуқсонлардан холи, қалби соф муҳаббат шаробидан сархуш, тийнати пок, онгу шуури ҳақиқат ва адолат ёғдусида нурланиб турган, юксак феъл-атвор соҳиби, чинакам комиллик саодатига эришган мураккаб поэтик образдир. Шу сабабли, Ҳофиз Хоразмий ҳам ўз шеърларидан бирида лирик қаҳрамонига насиҳат қилиб, уни “ринду қаландарваш” бўлишга даъват этган:

Ҳофизо, ринду қаландарвашу қаллош ўлғил,

Чун бу атворда йўқ мансабсанж ислом¹.

Риндона маъно ифодалаган шеърларда энг кўп учрайдиган образлар сирасига *майхона*, *майкада*, *дайр*, *харобот*, *бутхона* кабилар ҳам киради. Майхона “завқу шавқ, илоҳий маърифат тўлиб-тошган комил инсон – орифнинг ботиний дунёси ва руҳи мутлақ манбаидир”². Тасаввуфда майхона тимсоли илоҳий завқу шавқ, маърифат тўлиб тошган комил инсон, орифнинг ички, ботиний оламига ишорани англатади³. Мумтоз адабиётда ҳам майхона бу дунёнинг ўткинчи ҳою ҳавасларидан, турли-туман ёлғону сохталиклардан

¹ Ҳофиз Хоразмий. Девон. II жилдлик. II жилд. – Тошкент: Ўз КПКМ, 1981. – Б. 63.

² Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 х. – С. 392.

³ Ҳофиз Хоразмий. Девон II жилдлик. II жилд. – Тошкент: Ўз КПКМ, 1981. – Б. 366.

узилиб, кўнгил осойишталик топадиган, руҳ сокинликка етишадиган маънавий маскан, илоҳий олам саналади:

*Масжид била майхонанинг йўлинда фарқи қайдадур,
Эй навжувон, чун ишқ эрур бу йўлда кўҳан дайримиз¹.*

Лутфийда майхона ошиқнинг ёр ишқига, унинг висолига ташналигини қондирувчи, уни айрилиқ ва ҳижрондан халос этувчи жой маъносини ҳам билдирган. Зеро, маърифий атама сифатида майхона ботиний, руҳий покланиш маскани сифатида қаралган.

*Усрук кўзу лаъли мени ўлтурғали, Лутфий,
Бўлмиш ери майхона ажаб ҳолат эмасму².*

Атоий шеъриятида майхона – Ҳақ ошиғининг ишқ майига, яъни Ҳусни Мутлаққа муяссар бўладиган, кўнгли унинг маърифати билан лиммо-лим тўладиган илоҳий маскан, ғайб оламига ишорадир:

*Кел, даме майхонанинг байтул ҳаромин қил тавоф,
Ким, санамлар лаълидин май – оби Замзамдур бу кун³.*

Байтул ҳарам – Маккадаги муқаддас жой, Каъба. Замзам эса, ўша ердаги соф, тиниқ булоқнинг номи. Байтда “санамлар”, “май” каби тушунчалар ҳам мажозий маъноларда ишлатилган. Яъни улар комил инсонлар, муршид ёки пирдан солиққа етадиган илоҳий маърифатни билдирган. Шунинг учун ҳам, шоир майни Замзам булоғининг суви билан тенглаштиради. Баъзан шеърларда майхонанинг маънодоши сифатида майкада ҳам қўлланади:

*Мақоми майкада хуштур, ҳижоз оҳангини паст эт,
Муҳолиф қавмина боқма, тузуб эгрини тиргуза⁴.*

“Мақоми майкада” илоҳий завқу шавққа, маънавий-ирфоний файзга етишган ошиқ – солиқнинг мақоми, даражасини билдиради. Унда

¹ Ҳофиз Хоразмий. Девон. II жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ўз КПКМ, 1981. – Б. 237.

² Лутфий. Девон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2012. – Б. 204.

³ Атоий. Девон. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 159.

⁴ Кўрсатилган китоб. – Б. 204.

эшитиладиган куй, оҳанг ориф инсонга лойиқ кўрилган илоҳий марҳамат, унинг қалбига, руҳига сингадиган ирфоний ҳузур рамзидир.

Мумтоз адабиётда ҳам оби Кавсар, Кавсар суви, майи Кавсар тамсиллари кўплаб учрайди. Бу поэтик бирикмалар ўзи ифода этган маъно табиатига яқин иймон, эътиқод, мўминлик саодати, илоҳий илҳом, Ҳақнинг марҳаматидан умидворлик каби мазмунларда ишлатилган¹. Оби ҳаёт тушунчаси мумтоз адабиётда ҳам тириклик суви, ҳайвон суйи, оби зиндагоний, Хизр суви, жон суви, ҳаёт суви каби қатор истиоралар билан юритилади. Тасаввуфда юқоридаги тушунчалар илоҳий ишқ мазмунини ифода этади. У нафсоний хуружлардан ҳали тўла узилмаган содиқ муриддаги чин инсоний туйғуларни уйғотувчи муршиди комилнинг илоҳий сўзлари ҳамдир². Шунингдек, оби ҳаёт деганда маънавий наъша, ишқ ва ирфон ҳам кўзда тутилади. Мумтоз шеърятда маъшуканинг жонбахш нафаси, донишманд пирнинг пурҳикмат сўзлари, насихати ҳамда ёр билан суҳбат онлари ҳам оби ҳаёт истилоҳи орқали ифода этилади. Оби ҳаёт ишқ ва

¹ Изоҳ: Оби ҳайвон ёки оби ҳаёт – тириклик суви, ҳаёт бахш этувчи сув, жон суви, ичганларга абадий ҳаёт улашувчи илоҳий чашма. Унинг суви юмшоқ ва майин, шунингдек совуқ, шаффофдек тоза ва оппоқ эканлиги ҳақида маълумот берилган. Афсонага кўра, Искандар Зулкарнайн ўз қўшини билан кичикроқ бир шаҳарда дам олиш мақсадида тўхтабди. Атрофдаги гап-сўзларга кулоқ тутса, шаҳардан бироз илгари юрилган жойда бир денгиз бор эмиш. Денгиздан кечиб ўтган кишининг уч ой давом этувчи зулмат ўлкасига етиши ва оби ҳаёт, яъни мангу барҳаётлик сувига эришиши Искандарни ҳайратга солибди. Қизиқиши устун келган Искандар вазири Хизр ва Илёсنى ўзига ҳамроҳ қилиб, йўлга чиқибди. Йўлни ёритиш мақсадида шох иккита чироқ (ёғду таратувчи байроқ – М.А) олибди. Уларнинг бирини Хизр ва Илёсга бериб, оби ҳаётни топганда хабарлашиш шарти билан айрилишибди. Узоқ тентирашлардан сўнг Хизр ва Илёс чарчаб, бир чашма этагида ўтириб, қоринларини тўйғазиб олмоқчи бўлишибди. Хизр ёнидан ўзи билан олиб келган пиширилган балиқларни чиқарибди. Чашмада қўлларини ювар экан, бир неча томчи сув балиқларга ҳам тегибди. Балиқлар шу ондаёқ тирилиб, сувга сакраб тушган эмиш. Хизр тушунибдики, бу – оби ҳаёт суви. Илёс иккаласи сувдан қониб-қониб ичишибди. Бироқ уларга илоҳий бир даъват етибдики, чашманинг қудратидан Искандар сира ҳам огоҳ бўлмасин. Шу тариқа, оби ҳаёт сиридан Искандар хабар топа олмаган экан. Бошқа бир ривоятда айтилишича, Хизр ва Илёс Искандарга ҳам бу ҳақда хабар бериш учун ўринларидан қўзғаладилар, аммо чашмани такрор топишнинг илоҳи бўлмайди. Хизр ва Илёс умрбоқийлик сувини тотган афсонавий қаҳрамонлар сифатида улуғланиши шундан. Қиёматга қадар Хизр денгизда, Илёс куруқликда мушкул вазиятда қолганларга ҳамиша ёрдам қўлини чўзар эмиш. Улар ҳар йили 6 май куни Искандар девори ёнида учрашиб, Каъбага – Ҳаж зиёратига йўл олиш олдидан бу йилги қиладиган ишларини маслаҳатлашиб олишар экан. Шунингдек, оби ҳаёт ҳақида айрим тарихий манбаларда ҳам маълумотлар учрайди. Табарийга кўра, у топилган жой Озарбайжоннинг шимолий ҳудудларида жойлашган бўлган. Иброҳим Ҳаққи эса Оби ҳаёт чашмаси манзилини Истанбулдан 6 ойлик масофа узоқликдаги Шимолий Кутбда деб кўрсатади. Тириклик суви билан боғлиқ халқ инончлари халқ оғзаки ижодида, чунончи, “Гўрўғли” туркумидаги дostonларда ҳам учрайди. Гўрўғли ўзи овлаган қушни бир қўлда ювмоқчи бўлса, сув тегиши билан қуш бирдан жонланиб, яна учиб кетибди. Бу ҳақда Гўрўғли отасига айтиб, қўл турган ерга қайтиб келса, у мингта майда қўлмақларга бўлиниб кетган эмиш. Қаранг: Pala I. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. – Istanbul: Kapı yayınları, 2006. – S. 268.

² Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 16.

муҳаббат чашмасидан қайнаб чиққан ҳақиқий висол шарбатики, ундан тотган ошиқ абадий боқийликка эришади, деган қарашлар ҳам бўлган. Шу сабабли, риндона шеърларда май ҳам тириклик суви – оби ҳаётга тенглаштирилади. Жумладан, Лутфий шеъриятида ҳам мазкур тимсол юқоридаги мазмунларда талқин қилинган:

*Чашми масту жом лаълин кўргай эрди Хизр агар,
Ичкай эрди бода улким оби ҳайвон тортадур.*

Риндона шеърларда ошиқ қалбига инадиган илоҳий нур, маънавий ҳузур-ҳаловат, шунингдек, солиқнинг аста-секинлик билан ўз ботинини англаш сари бораётгани, бундан ҳайратланаётганини янада мукаммал тасвирлаш мақсадида томчи, қатра, журъа каби тушунчаларга ҳам ўрни билан мурожаат этилган.

*Бир журъани бу хаста қулинг ёдина қил нўш,
Ул дамки эрур Зухрау гул мутрибу соқинг¹.*

Тўғри, май билан боғлиқ образлар воситасида асарда ифода этилаётган фикр-қарашларга муносабат билдириш, уларни шоир ҳис-туйғулари, реал турмуш манзаралари билан уйғунликда жонли тасвирлаш риндона шеърлар учун умумийдир. Аммо риндона тасвир кўламини кенгайтирган поэтик образлар шеърнинг маъно-моҳияти, мавзу ифодасидаги ўзига хос ўрнига кўра бир-биридан сезиларли даражада фарқ қилади. Маълумки, шоир учун илҳом манбаи бу – ҳаётнинг ўзи. Шу сабабли, шоир фикр-қарашлари, ҳис-туйғулари, сезги-кечинмаларини юзага чиқаришга хизмат қилувчи образ, тушунча ва истилоҳларнинг ҳам моддий асоси, реал манбаси мавжуд. Жумладан, журъанинг ҳам. Аслида у “қадахдаги ичимликни бир мартада, яъни бир ҳўплам ёки бир қултумда ичиш деганидир. Исломдан олдинги даврларда кабристонда шаробнинг бир журъасини ерга тўкиш билан ўтганлар, марҳум кишилар хотирланган”лиги ҳақида манбаларда айтилган. Маърифий

¹ Лутфий. Девон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2012. – Б. 144.

адабиётда ҳам журъа “ёрнинг бетоқат қилувчи ёди”ни билдиради¹. Сажжодийга кўра, у “сайр мақомики, солик уни излаб топа билмоғи керак, яъни журъа соликка номаълум қолиб кетган сир-асрорлар ва мақомотларни англатади”². Шунингдек, мумтоз шеърятда журъа “руҳнинг турли даражаларини кўрсатиб, борлиқдаги ҳар бир заррада Ҳақ тажаллиси мавжудлигига ишора”³ қилади. Юқоридаги байтда ҳам журъа ана шундай маъноларни юзага чиқаради.

Май мавзусидаги шеърларда хум, куп, сабу, суроҳи каби бир қатор образлар ҳам кенг қўлланган. Тасаввуф истилоҳида булар “илоҳий файз булоғи”⁴, ошиқ, яъни соликнинг мақсадини воқелантирувчи, унинг кўнглига маънавий завқу шавқ бағишловчи образлар саналади. Куп – кўп миқдордаги май сақланадиган идиш, хум. Мажозий маънода эса, у “орифнинг қалби ва руҳи мутлақ”⁵ни ҳам англатади. Шунингдек, шеърларда май ичиш учун ишлатиладиган жом, қадах, соғар, пиёла, паймона, кишти, булбула, зарф, коса каби бир қатор идишлар ҳам учрайдики, улар орасида энг кўп қўлланилгани жомдир. “Ориф инсонлар илоҳий бодани жомдан ичиб, тавҳиддан сармаст бўладилар”, – дейди Сажжодий⁶. Шунингдек, жом “ғайб оламидан хабардор қалб ва соликнинг зехни”⁷ни ҳам англатади. Шу сабабли, XII-XV асрнинг I ярмида яратилган май мавзусидаги шеърларда ҳам бошқаларига қараганда жом тимсоли кўпроқ учрайди. Уларда жомнинг олтин, ажал, фано, айш, аласт, азал, ваҳдат, васл, висол, шафақгун, ҳилоли, ишрат, вафо, жаҳонбин, Жамшид, руҳафзо, нилуфари, нишотафзо, ойинагун, муғона, молломол сингари эпитетлар билан қўлланилиши илгари сурилаётган фикр-мулоҳазаларнинг янада теран мазмун касб этишига кўмак беради.

¹ Анварий Ҳ. Фарҳанги бузурги суҳан. Иборат аз 7 жилд. Жилди 3. – Техрон, 1381 х/ш. – С. 2121.

² Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 х. – С. 286.

³ Джавад Нурбахш. Энциклопедия суфийской символики // <https://wayter.wordpress.com>>2011/12 (08.09.2016)

⁴ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 454.

⁵ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннаҳр-Ўзбекистон, 2009. – Б. 153.

⁶ Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 х. – С. 280.

⁷ Анварий Ҳ. Фарҳанги бузурги суҳан. Иборат аз 7 жилд. Жилди 3. – Техрон, 1381 х/ш. – С. 2121.

*Неча сархуш эсанг хуснунг майиндин,
Вафо жоми майиндин ҳам тот ойим!¹*

Маълум бўладики, шоирлар турли-туман ижтимоий-хаётий, ишқий-фалсафий, қолаверса, маърифий-ирфоний фикр-қарашларини юзага чиқаришда мазкур қиёсу ташбеҳлардан самарали истифода этишган. Яъни риндона шеърларда ҳар бир тимсол, тушунча, сўз ёки ибора шоирнинг мақсад-муддаоси, ижодий ниятини ифодалашда муайян вазифа бажариб, шеърий матннинг бадий мукамаллигини оширишга хизмат қилади. Ўз навбатида, бу образлар ва поэтик тасвир воситаларидан ўринли фойдалана билиш шоир бадий маҳоратининг юксак санъаткорлиги белгиларидандир. Бу фикрларни қуйидаги мисралар ҳам тасдиқлайди:

*“Сақоҳум раббихум” жоминдин ичган,
Тилар лаълинг зилолидин мадад ҳой².*

Байтдаги “сақоҳум раббихум” эпитети орқали Қуръони каримнинг “Инсон сура”сига ишора қилинган. Яъни “уларга кумууш идишлар(да таомлар) ва (ўзи кумушдан ясалган бўлса-да, шаффофликда) шиша бўлиб кетган қадахлар(да шароблар) айлантирилур. Шиша бўлганда ҳам кумушдан, (уларни соқийлар) ўлчаб қўйганлар. (Жаннат аҳли) у жойда мижози занжабил бўлмиш қадахларда (май) ичилур...ва Парвардигорлари уларга пок шароб ичирур”³. Мазкур мисраларда лирик қаҳрамон – Ҳақ ошиғининг пок, самимий муҳаббат туйғулари хусусида баҳс юритилганлиги кўринади.

Мумтоз шеъриятда *афюн*, *банг*, *тарёк* кабилар май билан боғлиқ истилоҳлар сирасига киради. Шеъриятда *афюн* майнинг таъсир кучини оширувчи, май ичувчи – риндга завқ шавқ бағишловчи тимсол бўлиб келган. *Банг* бўлса зоҳид, шайх, мухтасиб каби айрим риёкор кишиларга нисбатан ишлатилган. Ўтмиш ҳаёти манзаралари акс этган айрим асарларда ҳам бангилик, кўкнорилик қаландар ва дарвешлар орасида кенг тарқалганлиги

¹ Атоий. Девон. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 148.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 224.

³ Қуръони карим. Инсон сураси, 15-21-оятлар.

кўрсатилади. Чунончи, Юсуф Амирийнинг “Чоғир ва Банг” мунозарасида банг яшил хирқали дарвеш қиёфасида тасвирланган. Тарёк эса, аслида, халқ табобатида заҳарланишга қарши ишлатилган сархуш қилувчи модда, ичимлик¹. Мумтоз адабиётда, айниқса, риндона маъно ифодалаган шеърларда ҳам тарёк ғам-ғуссани махв этувчи, ҳижрон ва айрилиқ азобидан халос қилувчи бир восита сифатида қўлланади:

*Маст этар ошиқни бодаким лабингдек пок эрур,
Лабларинг ёди била заҳр ичсам тарёк эрур².*

Хуллас, XII – XV асрнинг I ярми ўзбек шеърлятида яратилган риндона шеърларни тадқиқ этиш шуни кўрсатадики, уларда қўлланган образ, рамз ва тушунчалар мумтоз адабиётда май мавзуси мундарижасининг кенгайишига, ифода имкониятларининг ранг-баранглигини таъминлашга хизмат қилган. Лирик қахрамон – ринднинг қалб кечинмаларини таъсирли ифода этиш, маънавий оламига чуқурроқ кириб бориш учун шоир ҳар бир тимсолдан самарали истифода этади. Улар орқали ишқ ва комиллик, ҳаёт ва унинг сир-асрорлари, инсон ва унинг қисмати, олам гўзалликлари ва умр шодликлари, шунингдек маърифий-ирфоний масалалар юксак бадий талқин ҳамда таҳлил этилган.

Ушбу бобда кўриб чиқилган масалалар юзасидан қуйидагича хулоса чиқариш мумкин:

1. Шарқ мумтоз адабиёти дин билан, ислом заминида дунёга келган тасаввуф таълимоти билан мустаҳкам ва узвий алоқадорликда тараққий этган. Маърифий адабиётга доир образ, тушунча ва фикр-туйғуларнинг мумтоз шеърлятда ифода топиши бошқа мавзулар қатори риндона шеърларнинг

¹ Изох: Ўтмишда энг сифатли тарёклар Ироқ ва Бағдодда тайёрланганлиги хусусида ҳам маълумотлар мавжуд. Ривоятга кўра, Рум Қайсари Ҳазрат Умарга баъзи ҳадялар юборади. Улар орасида бир томчиси инсонни ўлдириши мумкин бўлган заҳар солинган шиша ва унга қарши тайёрланган тарёк ҳам бўлган экан. Ҳазрат Умар совғаларни келтирган элчининг кўрсатмаси ва тавсиясига кўра шишадаги заҳарнинг ҳаммасини ичади. Бироқ заҳар унга сира таъсир қилмайди. Чунки ундан кейин истеъмол қилинган тарёк заҳарнинг кучини кесган эмиш. Қаранг: Pala I. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. – Istanbul: Kapı yayınları, 2006. – S. 287.

² Ҳофиз Хоразмий. Девон. II жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ўз КЎМК, 1981. – Б. 123.

мазмун-моҳиятида ҳам беқиёс ўрин тутган, албатта. Тасаввуфда май ва унга алоқадор образлар кўпинча тариқат босқичлари, шунингдек бу йўлга кирган солиқнинг турли руҳий ҳолатларини билдиради. Бундай мазмунлар ўзбек адабиётида дастлаб Яссавий ҳикматларида ифодаланган. Улардаги соф тасаввуфий мазмунларда қўлланган май, шароб, соқий, журъа, майхона, пири муғон каби қатор тимсоллар ўзбек мумтоз шеърлятида май мавзусидаги шеърларнинг поэтик образлар табиатига ниҳоятда кучли таъсир ўтказган.

2. Кўринадики, IX – X, қисман XI асрда яшаб ижод қилган шоирларнинг май мавзусидаги шеърларида, асосан, узумдан тайёрланадиган табиий май ва унинг ҳаётсеварлик фазилатлари улуғланган бўлса, XI – XII асрларда бундай шеърларга маърифий-ирфоний мазмунлар ҳам кириб келган. Шу тариқа, май ва у билан боғлиқ тушунча-тимсоллар чуқур фалсафий, тасаввуфий маъноларни ифода эта бошлаган.

3. Маълум бўладики, ўзбек мумтоз адабиётида риндона шеърларнинг шаклланиши ва тарихий тараққиётида қуйидагилар муайян маънода бир босқич вазифасини ўтаган: 1. Номалар таркибида келтирилган май мавзуси, хусусан, соқийнома моҳиятидаги маснавий шеърлар 2. Лирик шеърлар, жумладан, ғазалларда қўлланган май билан боғлиқ бадий, рамзий-мажозий ифодалар. Агар номалардаги май ва унга алоқадор тимсол-тушунчалар риндона шеърларнинг луғат таркибини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлса, лирик шеърлардаги алоҳида мисра, байт ва шеърйй парчалар уларнинг ғоявий-бадий олами, ифода усули, поэтик тасвир имкониятларини юзага чиқариш учун ҳам ўзига хос асос бўлиб хизмат қилган. Шунингдек, номалардаги риндона шеърларда ҳаёт қувончу шодлиқларини улуғлаш кайфияти устунлик қилса, лирик шеърларнинг мавзу доираси кенгайиб, ишқий, фалсафий, ҳаётйй, ахлоқйй масалалардан ҳам баҳс юритилган.

4. Ҳофиз Хоразмйй, Гадоий, Атоий, Саккокий, Лутфйй каби шоирларнинг ёр гўзаллиги, ошиқнинг кайфияти, унинг рақиб ёки ағёрга муносабати, рашк ва ҳижрон кибилардан баҳс юритган ишқйй ғазалларида май ва унга алоқадор

образлар асосий фикрни юзага чиқарувчи восита, шоир поэтик маҳоратининг ўзига хос ифодаси бўлиб келган. Май ва ишқ мавзуларининг ўзаро уйғунлашуви ҳам шеъриятда май образининг мундарижаси, бадиий тасвир имкониятларини янада бойитган. Ҳижрон кайфияти акс этган шеърларда майнинг лирик қаҳрамон руҳий-психологик ҳолатига мос равишда хира ва нурсиз рангларда тасвирланиши, рашк ҳақида сўз юритилганда ичимлик таъмининг аччиқ ва тахир тарзида берилиши, аксинча висол лаҳзалари ифода этилганда тиниқ ва ёрқин рангларда кўрсатилиши бундай шеърларнинг қизиқарли ҳамда таъсирчанлигини таъминлайди.

5. XII – XV асрнинг I ярми ўзбек адабиётида май мавзусидаги шеърлар ифода усули, маъно, тасвир, оҳанги ва образлар оламига кўра, кейинчалик риндона шеърлар таъсирида юзага келган соқийнома жанрининг мазмун-моҳияти, семантик-структураси ва бадииятига ўзига хос таъсир ўтказган. Уларда ҳам ҳаёт қувончу шодликлари, олам гўзалликлари тасвири, некбинлик, ҳаётсеварлик туйғулари май ва унга алоқадор поэтик образлар орқали кўтаринки рух, жўшқин иштиёқ билан қаламга олинган. Шунингдек, олам ва одам қисмати, ҳаёт ва охират ҳақидаги теран фалсафий мушоҳадалар, ижтимоий-сиёсий, маърифий-ахлоқий ўй-қарашлар ҳам кенг ифода этилган.

III БОБ. БАДИЙ ИФОДАДАГИ ЎЗИГА ХОСЛИК ВА ЛИРИК ҚАҲРАМОННИНГ ХАРАКТЕР ХУСУСИЯТЛАРИ

3.1. Ранг, ҳол ва мақсад уйғунлиги

Маълумки, шеърятда ранглар воситасида шоирнинг руҳий-психологик ҳолати, кайфияти, ички маънавий олами, тасвирланаётган воқеликка муносабати ва ижтимоий, ахлоқий, фалсафий, маърифий қарашлари акс эттирилади. Шу билан бир қаторда бадий тасвирнинг бу кўриниши фикр-туйғуларнинг таъсирчанлигини таъминлаб, ўқувчида кучли иштиёқ пайдо қилади. Ранглар аслида табиатда барча нарсаларнинг туси, белгисини бири-биридан ажратиш, фарқлашга имкон очса, мумтоз шеърятда, хусусан, май мавзуси қаламга олинган намуналарда лирик қаҳрамоннинг кайфияти, ҳис-туйғулари, ҳаётда юз берган турфа воқеа-ҳодисаларни бадий ифодалаш воситаси саналади. Умуман, риндона шеърларда инсон руҳий тўлғонишларининг рангин тасвирини беришда, кўнгил изтиробларининг ёрқин ифодасини таъминлашда, ижодкор ахлоқий-маънавий оламининг турфа манзараларини гавдалантиришда, лирик қаҳрамон характерининг муҳим хусусиятларини кашф этишда май ранглари ва навлари алоҳида эътиборга моликдир. Уларда май ёки шароб қизил, қизғиш, ноб (соф, тиник), соф (тиник, зилол), саҳбо (олий сифатли, қизил), кумайт (қизил рангли, куюк), мураввақ (сузиб софланган, тиник) каби бир қатор рангларда тасвирланган. Бу рамзий-мажозий ифодалар орасида, айниқса, XII – XV асрнинг I ярми ўзбек мумтоз шеърятида энг кўп учрайдигани, шубҳасиз, қизил рангли шаробдир. У қизил, ол, арғувоний, ақиқ, гулфом, гулгун, гулранг, кумайт, лолафом, лоларанг, лолагун, лаълин, лаългун, лаълфом сифатлашлари воситасида юксак бадиият билан тасвирланади.

Кел, эй соқий, шароби арғувон бер,

*Кўнгулдин ғам кетар, жонга равон бер*¹.

Дарҳақиқат, мумтоз шеърятда бадий тимсол табиатининг ўзига хослигини кўрсатишда ранг воситасида яратилган сифатлашлар ҳам етакчи мавқе эгаллайди. Риндона шеърларда ҳам “поэтик образнинг таркибини аниқлаштиришда сифатловчи-эпитет муносабати алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур поэтологик тасвир воситалари, тимсолнинг сажияси, бадийлик даражаси ва диалектик алоқалари табиатига аниқлик киритади”. Шунингдек, “ижодкор дунёқараши, иқтидори ҳамда эстетик салоҳиятини белгилаб берадиган ўлчов-мезон ҳисобланади”². Шу маънода, “майи гулгун”, “бодаи гулгун”, “майи гулранг”, “соф май”, “майи ноб”, “мураввақ шароб”, “майи боқий”, “арғувоний шароб”, “афсар май”, “бодаи лоларанг”, “майи гулфом”, “муаттар шароб”, “майи хушбўй”, “лаълин май”, “ақиқ бода” “қадаҳи хушгувор”, “қадаҳи лолагун”, “қадаҳи софи пок”, “қадаҳи жонфизо”, “майи оташмижоз”, “қадаҳи беғаш”, “майи ширинфараҳ”, “қадаҳи мўътамад”, “қадаҳи мушкбў”, “шароби софи ширин”, “шароби лолагун”, “шароби хушгуворо”, “шароби жонфизо”, “карам паймонаси”, “бодаи ғамзудо”, “бодаи лаълфом”, “бодаи мушкбў” каби қатор сифатлашлар билан қўлланган май ва қадаҳ тимсоллари шеърый мисраларда муайян вазифа бажариб, унинг мазмун-моҳиятини очиқ беришда муҳим аҳамият касб этади.

Масалан, қизил рангли май мумтоз шеърятда, кўпинча, ғам-қайғуни унутиш, кундалик турмуш ташвишларидан халос бўлиш, табиат манзараларидан шодлик ва фараҳ туйиш, ўтаётган дамларни ғанимат билиш, узоқ умр ҳосили, ёшлик ва жўшқинлик, ишқ-муҳаббат каби ҳаётсеварлик мазмунларини юзага чиқаради. Ранг ва рангшуносликка оид манбаларда ҳам қизил киши эътиборини жалб қилувчи, руҳиятни кўтарувчи, унга қувонч

¹ Хўжандий. Латофатнома // Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. II жилдлик. II жилд (XIV – XV асрнинг бошлари). – Тошкент: Фан. – Б. 150.

² Курбонбоев И.А. 90-йиллар ўзбек шеъриятида образлилик: Филол.фан.ном. ...дисс.автореф. – Тошкент, 2005. – Б. 17.

бағишлайдиган ва қалбни тўлқинлантирадиган ранг сифатида кўрсатилган¹. Шунингдек, илмда унинг “қон, олов, иссиқлик ва қуёш”ни тамсил қилиши ҳам таъкидланади². Бадий адабиётда, жумладан, риндона шеърларда ҳаёт неъматлари, табиат гўзалликларидан завқланиш ҳисси, қувонч ва шодлик туйғулари бошқаларига қараганда, айнан қизил май образи орқали ифода этилишининг бир сабаби ҳам шунда. Шу билан бирга, қизил ранг қадимдан туркий халқлар орасида ишқ-муҳаббат, висол ва садоқат мазмунларини ҳам билдирган. Ўтмиш даврларда ёрининг васлига интилган қизларнинг қизил рангли кийимлар кийганлиги машҳур тилшунос ва элшунос олим Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит турк” асаридаги бадий лавҳаларда ҳам учрайди³. Умуман, риндона шеърларда қизил рангли май образининг хурсандчилик, ўйин-кулги, кўтаринки рух, умр неъматларидан завқланиш, жўшқин кайфият ва муҳаббат кечинмаларини юзага чиқарувчи ҳаётсеварлик маъноларида рамзийлаштирилиши анъанавийлашган, десак хато бўлмайди. “Латофатнома”дан олинган мана бу байт ҳам юқорида келтирилган фикрларнинг бир исботидир:

Кел, эй соқий, майи гулфом келтур,

*Шароби аргувондин жом келтур*⁴.

Риндона шеърларда метафорик хусусият бир қадар устунлиги сабабли эпитет, ташбеҳ, рамз, таносуб, мажоз, ишоралар муайян вазифа бажаради. Яъни байтда қўлланилган соқий, май, шароб, жом образлари ўзаро мутаносиблик ҳосил қилган бўлса-да, шеъринг матн мазмунини ўқувчига

¹ Қаранг: Турдимов Ш. Ранго-ранг дунё // Ёшлик, 1987. – №. 8. – Б. 60–62; Сафаров А. Уятчанликни ранги// Оила ва жамият, 1995. 31-август; Набиев М. Рангшунослик. Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 21; Тўхлиев Б. “Қутадғу билиг”да ранг рамзига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. – № 3. – Б. 34-38; Булатов С. Аханов Б. Ранг психологияси. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2003. – Б. 24; Джубатова Б.Н., Давыдова И. Семантика цветообозначений в арабском языке // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы, 2010. – № 3 (52). – С. 59-62; Девицкая Е.Н. Символика красного цвета в русском и немецком сказочном фольклоре: Дисс. ...канд.филол.наук. – М., 2013. – С. 38; Рўзиева М. Ўзбек фольклорида ранг символикаси. – Тошкент: Фан, 2016. – Б. 23; Осипова К.Т. Особенности цветообозначения в жанре винной лирики средневековой арабской поэзии // nurtb.wordpress.com/.../osobennosti-cvetooboznacheniya-v...(14.06.2017)

² Миронова Л.Н. Цветоведение. – Минск: Высшая школа, 1984. – С. 19–20.

³ Кошғарий М. Девону луғотит турк. 3 томлик. I том. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. 500.

⁴ Хўжандий. Латофатнома // Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. II жилдлик. II жилд (XIV – XV асрнинг бошлари). – Тошкент: Фан. – Б. 147.

жонли ҳамда таъсирчан етказиб беришда “гулфом“ ва “арғувон” сифатлашлари ўзига хос “калит сўз” вазифасини ўтаган.

Май ранглари лирик қаҳрамон маънавий-руҳий ҳолатининг бадий ифодаси, ҳис-туйғу, фикр-кечинмаларининг ижтимоий-эстетик сабабларини ёритишда ҳам бетакрор восита эканлиги маълум бўлади. Чунончи, илмда қизил ранг жўшқинлик, хурсандчилик мазмунларини билдириши билан бирга, ҳавойилик, ҳовлиқиб кетиш, қизиққонлик маъноларида ҳам талқин қилиниши айтилади¹. Демак, қизил рангда тасвирланган шароб образи лирик қаҳрамоннинг хилма-хил кайфияти, ҳолини аёнлаштиришда шоирга бир қадар кенг имконият яратади. Маълумки, “ҳол ўзига хос қисқа муддатли кайфият. Қалбнинг порлаши, чакмоқ чақилгандай ярқираган чароғон нурни туйиш лаззати. Ҳол – илоҳий марҳамат ва баракотнинг нузул бўлиши, қуйилиб келиши. У бир лаҳзада пайдо бўлиб, яна ғойиб бўлиши мумкин”² бўлган руҳий, маънавий фарахдир. Маърифий адабиётда ҳам “Ҳақ тарафидан солиқнинг пок дилига нузул бўладиган ва унинг руҳини такомилга етказадиган файзнинг даражаси”³ ҳол дейилган. Риндона шеърларда май ва қадаҳ ранглари, асосан, лирик қаҳрамон – ринднинг ҳоли, руҳий ҳолати, маънавий оламига ишорани билдиради. Дарҳақиқат, “ишқ ва муҳаббат изтироблари, ошиқ ва маъшуқа кечинмалари, айрилиқ ва ҳижрон туйғулари, шунингдек, ўзаро инсоний муносабатларда юзага келадиган ҳолатларнинг поэтик тасвирида ранглардан фойдаланиш шоирлар ижодида ўзига хос мактаб вазифасини ўтган”⁴. Бу тамойил риндона шеърларда, айниқса, май ва унга алоқадор образларда янада ёрқин намоён бўлади. Жумладан, Хўжандий “жоми гулфом”, яъни қизил майни олам шодлиқларининг сабаби деб кўрсатади:

Кел, эй соқий, кетурғил жоми гулфом,

¹ Қаранг: Осипова К.Т. Особенности цветообозначения в жанре винной лирики средневековой арабской поэзии // Интернет маълумоти: nurb.wordpress.com/.../osobennosti-cvetooboznacheniya-v... (14.06.2017)

² Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавароуннаҳр-Ўзбекистон, 2009. – Б. 30.

³ Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 ҳ. – С. 79.

⁴ Ўтанова С. Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси: Филол.фан.ном. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – Б. 26.

Ғанимат тут бу дамни кечти айём¹.

Риндона шеърларнинг май ранглари билан боғлиқ бадий лавҳаларида ижтимоий моҳиятга урғу берилганлиги, айниқса, аҳамиятлидир. Туркий халқлар адабиётида қадимдан “қизилнинг кенг маънодаги ҳаёт, тириклик, мавжудлик билан алоқадор” эканлиги маълум². Саид Қосимий ижодидан келтирилган мана бу байтда ҳам “арғувоний шароб” рамзий ифодаси воситасида ана шу қарашлар ривожлантирилиб, қизил рангли май абадий ҳаётга етказувчи тимсол, деб тавсифланган:

Қани жоми шароби аргувоний

Ким, улдур майи умри жовидоний³.

Бадий ифода сифатида қўлланаётган рангнинг луғавий ва поэтик маънолари орасида ўзаро уйғунлик мавжуд. Бироқ уларнинг ифода имкониятлари шеърий образ табиати ва маъноси билан узвий боғлиқ. Тадқиқотларда Навоийгача бўлган шеъриятда образ ва ранг ўртасидаги уйғунлик, бадий ниятни юзага чиқаришда ранг муҳим омил бўлганлиги айтилган. Эътиборлиси, ранг рамзларининг қўлланиши шеърий матндаги образлар семантик-стилистик хусусиятларининг ўзига хослигига кўра биридан сезиларли даражада фарқ қилади. Чунончи, қизил май образи қўлланган мисраларда ўткинчи тушқунлик, тақдирдан норозилик, замондан шикоят ва ғам-андухга берилиш кайфияти умуман сезилмайди. Аксинча, риндона шеърлардаги ўзига хос руҳий кўтаринкилик, завқу иштиёқ ўқувчини лирик қаҳрамон шахсиятига, унинг ахлоқий қиёфаси ва маънавий оламига янада яқинлаштиради. Бу қарашларимизни юқорида келтирилган мисоллар ҳам тасдиқлайди.

Риндона маъно ифодалаган намуналарда гулранг, ақиқ, биллури, шафакгун, зуммуррадранг, ойинагун, нилуфари каби ёрқин рангларда

¹ Хўжандий. Латофатнома // Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. II жилдлик. II жилд (XIV – XV асрнинг бошлари). – Тошкент: Фан. – Б. 153.

² Тўхлиев Б. “Қутадғу билиг”да ранг рамзига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. – № 3. – Б. 34–38.

³ Саид Қосимий. Ҳақиқатнома // Навоийнинг нигоҳи тушган. – Тошкент: 1986. – Б. 153

тасвирланган май ҳамда жом тимсоллари ҳам ҳаётга муҳаббат, шодлик ва кувонч туйғуларини ифода этган. Қуйидаги мисраларда айнан ақиқ – тиниқ, кизил рангли қадахдаги гулранг, яъни гул рангига монанд майни “*нўш айла*” шни сўраш билан мазкур ранглар ўртасидаги мутаносиблик, уйғунлик кишига беихтиёр хуш кайфият бағишлашига ишора қилинган:

*Завқ ила нўш айла жоми бодайи гулрангким,
Хуш тутар сарви саҳийга арғувон жоми ақиқ¹.*

Бадий адабиётда, жумладан, риндона шеърларда ҳам тасвирий уйғунликнинг муайян кўринишлари жуда кўп ва хилма-хилдир. Шоир уйғунлаштиришда нарс ва ҳодисаларнинг фақат ранг сингари ташқи белгилари билан чекланмайди. Уларнинг ҳамма жиҳатларини – образ ва тушунчалар орасидаги ўзаро муносабати, вазифаси, муҳити ва ҳатто вақтини ҳам эътиборда тутган ҳолда ҳар бир хусусиятдан ўз ўрнида самарали фойдаланади. Мазкур мисраларда ҳам “завқ”, “жом”, “бодайи гулранг”, “жоми ақиқ” тимсоллари ўзаро мутаносибликни ҳосил қилиб, фикрнинг мукамал ифода топишини таъминлаган. Шеъриятда завқ хурсандчилик, шодлик, нашъа, фараҳ ва ишқ сурурини англатади. Шунингдек, маърифий адабиётда завқ маънавий ҳолларнинг бошланиши, яъни Ҳақ маърифатининг ошиқ – солиқ калбида акс этган илк жилоси, ифодасини тамсил қилади². Завқ бу мушоҳада ҳолининг илк босқичи. У қанчалик теран бўлса, “мушоҳада этилувчи зотни идрок қилиш, васл ҳаловатини туйиш, ва кўриш лаззати шу қадар мусаффо ва тотлироқ бўлади”³. Юқоридаги байтда ана шундай завқ соҳиби – лирик қаҳрамоннинг кайфияти хусусида баҳс юритилган.

Мумтоз шеъриятда тиниқ, соф (ноб) майлар, кўпинча, хушчақчақлик, завку сурур, хушкайфият, шу билан бирга, оламнинг ўткинчилигини уктириш мазмунларини ифодалайди. Гадоий ёр висоли, баҳор фасли ва шароби ноб, яъни соф, тиниқ шаробни бу ҳаётнинг шодлиги, оламнинг гўзалликларининг

¹ Гадоий девонининг луғати ва матни. – Тошкент: Давлат адабиёт музейи, 2007. – Б. 147.

² Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 586.

³ Атоий. Девон (луғат ва изоҳлар қисми). – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 287

ўзига хос тимсоли сифатида ҳам таърифлайди. Шоир бундай кам топиловчи бахтнинг ҳар кимга насиб этишини истаб, мана нима дейди:

*Васли нигору фасли баҳору шароби ноб,
Ҳар кимга даст берса, зиҳи бахти камёб¹.*

Кўринадики, шеърда баҳор гўзаллиги, гул ва гулшан тасвири орқали ҳаётий лаззатлар, умрнинг қувончу шодликлари васф этилган. Бундай дамлар нафақат шод-хуррамлик, балки ғам-андухни унутиш, турмуш ташвишларидан йироқлашиш, ўтаётган лаҳзаларни қадрлаш учун ҳам инсонга берилган бир имкондир, дейди шоир. Қуйидаги байтда Ҳофиз Хоразмийнинг лирик қаҳрамони ҳам соқийга юзланиб, ундан соф бода келтиришини сўрар экан, ҳар қандай мушкулотни ҳал қилишда ундан “ўзга илож” топилмаслигини айтади:

*Эй лола юзлу соқий, кетурғил шароби соф,
То маҳв бўлсун орада юз турлу ихтилоф².*

Ушбу байтда май образи ишқ концепцияси билан боғлиқликда намоён бўлган. Шоирнинг фикрича, мотам кайфиятидан халос этувчи бу – бода, бор аламу изтиробни маҳв этувчи ҳам бода, ёлғону алдовдан, бўҳтону тухматдан асрагувчи ҳам бода, ҳатто кўнгилга қувончу шодлик, руҳга осудалик, вужудга сиҳат берувчи ҳам шу, муҳаббат у висол лаззати, давраларнинг кўрки, эзгулик, ишончу эътиқод манбаи ҳам у. Соқий бўлса, бу бодани қуйиб тутувчи, ғам-кайғудан фориғ этувчи, ҳақиқий мададкор, содиқ ҳамдамдир. Дарҳақиқат, кўтаринкилик, хушқайфият, шунингдек, оламнинг ўткинчилигини уқтириш ва муҳаббат кечинмалари май мавзусидаги шеърларнинг барчаси учун умумийдир. Бироқ шеъриятда майнинг ҳар бир тури шоирнинг муайян фикр-кечинмаларини бадиий ифода этиш учун ҳам хизмат қилади. Кузатишларимизга кўра, риндона шеърларда қўлланган образ, тимсол ва рамзлар ўз-ўзидан пайдо бўлмаган. Балки улар муайян тарихий ҳақиқатларга таянилиб, асарнинг бадиий-фалсафий, эстетик хусусиятларига уйғун шаклда

¹ Гадоий девонининг луғати ва матни. – Тошкент: Давлат адабиёт музейи, 2007. – Б. 111.

² Ҳофиз Хоразмий. Девон. II жилдлик. 1-жилд. – Тошкент, 1981. – Б. 283.

яратилган. Масалан, тиник, соф (ноб) шароб, яъни майи нобни олайлик. Қадимда майнинг бу нави ўзига хос усулда ясалган. Яъни бунинг учун май тайёрланадиган куп ичига яна бир кичикроқ сопол хумча солинган. Аввалига хумчанинг оғзига дафна дарахтининг япроғи қўйилиб, лой билан шувалган ва қуёшда бир неча кун қуритилган. Кейин у латта билан ўраб беркитилган ва купнинг ичида узоқ вақт (6 ойдан 1 йилгача муддатда) сақланган. Купда тайёр ҳолга келган май янада тиниклашиб, ана шу сопол хумчага сизиб ўтган. Бундай шароб майи ноб деб юритилган¹. Мумтоз шеърятда ноб, яъни тоза, тиник, рангсиз май, кўпинча, маърифий-ирфоний маъноларни билдириб, маънавий етуклик, инсоний камолотга элтувчи илоҳий неъмат рамзи саналади. Демак, юқоридаги байтда шароби ноб – эътиқод, илҳом, маънавий ҳузур тимсоли сифатида талқин қилинган. У ҳақда Қуръони каримда шундай дейилади: *“Албатта, яхши(солиҳ киши)лар (жаннатда) мизожли кофур (ўсимлигидек хушбўй) бўлмиш қадаҳдан (май) ичурлар. ...Уларга қумуш идишлар(да таомлар) ва (ўзи қумушдан ясалган бўлса-да, шаффофликда) шиша бўлиб кетган қадаҳлар(да шароблар) айлантирилур... Шиша бўлганда ҳам қумушдан, (уларни соқийлар) ўлчаб қўйганлар”*². Шу сабабли, Атоийнинг лирик қаҳрамони ҳам ўзига “шароби ноб ич”моқлик “қисмати азалий” эканлигини айтади:

Чу қисмати азалидур шароби ноб ичмак,

*Не мунча ёзгирадур шайхи порсо бизни*³.

Машхур рус шарқшуноси Е.Э.Бертельс кўрсатган номаълум муаллифнинг “Миръотул ушшоқ” номли асарида ҳам унга шундай изох берилган: “Шароби ноб – тоза, холис, соф, беғубор шаробдир. Соф май дил кўзгусидан мавжуд сураатларнинг кудурати (хиралик, ғашлик)ни

¹ Шаробнома. – Баку: Илм, 1993. – Б. 21.

² Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2004. – Б. 578.

³ Атоий. Девон. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 234.

тозалайдиган сифотий тажаллиётдир”¹. “Латофатнома”дан олинган мана бу мисралар ҳам ана шундай фикрларнинг бир исботи бўла олади:

*Кел, эй соқий, шароб ноб келтур,
Фақирлар кўнглини даръёб келтур*².

Кўринадики, поэтик образларнинг хилма-хиллиги, ўзига хос ташбеҳлар билан ифодаланиши риндона шеърларнинг мазмун-моҳияти, шоир фикр-туйғулари ва лирик қаҳрамоннинг характер хусусиятлари билан бевосита алоқадордир. Албатта, инсон руҳияти ҳамиша яхшиликка, гўзалликка, ёруғликка интилувчан бўлади. Кундалик турмуш ташвишларидан толиққан ҳар бир қалбда хотиржамлик, ўз ҳаётидан қониқиш туйиш орзуси, шубҳасиз, безовталиқ туғдираверади. Шу истак, шу хоҳиш, шу мақсад йўлида кўнгил изтиробларининг турфа тўлғонишлари, ўй-фикрлар, мушоҳада ва мубоҳасаларнинг чигал қиёфаси киши онгу шуурида ранг-баранг тасвирларда намоён бўлади. Муҳаббат кечинмалари бўладими, табиат гўзалликларининг тасвири бўладими, ҳаётий хулосаларнинг бадиий ифодаси бўладими – ҳамма-ҳаммасида май образи шоир кайфиятини акс эттирувчи энг қулай восита эканлиги ҳам шундан:

*Тушса сиймин соидинг акси шароби ол уза,
Қилмагай ҳеч ким жудо саҳбони сийми хомдин*³.

Маълумки, шеършуносликда шеър учун бирламчи хусусият гўзаллик саналади. Яъни фикрни бадиий лавҳалар асосида образли тасвирлаш орқали ўқувчи руҳий оламига чуқурроқ кириб бориш ҳам ўнғай, ҳам мароқли. Зеро май образи ана шу завқни бошқа образ-тушунчаларга қараганда ўта таъсирли ва жозибали қилади. Киши руҳиятини зулмат қаъридан ёруғликка олиб чиқувчи ҳам, қайғу-ҳасратдан узоқлаштириб, шодликка юзлаштирувчи ҳам, кўнгилдан армон доғларини кетказиб, орзулар сари бошлагувчи ҳам – майдир.

¹ Қаранг: Миръотул ушшоқ// Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. –С. 173.

² Хўжандий. Латофатнома // Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. II жилдлик. II жилд (XIV – XV асрнинг бошлари). – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 142.

³ Лутфий. Девон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2012. – Б. 195.

*Лаълинг майини кўрса ўзидин кетар киши,
Топмас хирадким, ул не мураввақ шароб эрур¹.*

Мумтоз шеърятда мураввақ шароб таъсири кучли, ўткир май сифатида таърифланган. Шоир унинг мана шу хусусиятини маъшуқа лабларининг майига қиёслайди. Яъни маъшуқанинг лабларини кўрган кишига у мураввақ – сузиб софланган, тиниқ май каби таъсир қиладики, киши ўз ақлу ҳушини буткул йўқотади. Лутфий эса, бундай шаробни оби зиндагоний – тириклик сувига тенглаштирган:

*Қадаҳе кетурки сендек Хизру Масиҳ элидин
Кишига майи мураввақ эрур эрур оби зиндагоний².*

Афсоналарда Хизр – оби ҳаёт, яъни тириклик сувини топган пайғамбар сифатида кўрсатилади. Мумтоз шеърятда у умрбоқийлик тимсолидир. Масиҳ – Исо пайғамбарнинг лақаби. У жон ато этувчи, тирилтирувчи рамзи саналган. Яъни Сен бизга ҳаёт бахш этувчи, боқий умр берувчи қадах келтиргин, киши учун ҳаёт суви – сузиб олинган, соф, тиниқ майдир.

Маълумки, шоирнинг дунёқараши, борлиққа муносабати, бадий-эстетик тасвирлай олиш қудрати, руҳий-маънавий оламининг қамрови, қолаверса, иқтидори, истеъдоди, фикр-саъжияси, савияси у мурожаат этган мавзуларнинг кўламдорлиги ва мазкур мавзулар орқали илгари сурилган ғоя ва қарашларнинг табиати билан ҳам белгиланади. Сўз санъаткорининг бетакрор қиёфасини намоён қилувчи поэтик маҳорати, тафаккур тарзи ва бадий кашфиётларининг ўзига хослигини белгиловчи омиллар сирасига образ яратиш санъати ҳам киради. Унинг ҳар бир рамз ва ишораси мундарижа ва бадиият билан боғлиқ ҳолда ғоят теран маънолар касб этадики, уларни тўғри тушуниш, моҳиятини илғай билиш учун риндона шеърларда қўлланган майнинг хил ёки навларига ҳам диққат қаратиш лозим.

¹ Гадоий девонининг луғати ва матни. – Тошкент: Давлат адабиёт музейи, 2007. – Б. 118.

² Лутфий. Девон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2012. – Б. 238.

Дарҳақиқат, ўзбек мумтоз адабиётида майнинг бир қатор навлари хусусида баҳс юритилган. Улар орасида энг кўп учрайдигани узум майидир. Маълум бўлишича, узумнинг ўзидан ҳам бир неча хил майлар тайёрланган. Шулардан бири чоғир ҳисобланади. Юсуф Амирийнинг “Чоғир ва Банг” мунозарасида чоғир ёш ва навқирон йигит қиёфасида гавдалантирилган¹. Шоир уни шундай таништиради: “Йигит жавоб бердиким: Мен узум наслидурмен. Узумнинг фаҳри менинг биландур ва менга сармастлар май от кўюбтурлар”. Шунингдек, мунозарада шоир майнинг ҳаётсеварлик фазилатларини улуғлайди. Яъни май ўзининг риндлар (майпарастлар) даврасида талаб қилиниши, ошиқлар дилидаги ҳижрон аламини унутишга кўмак бериши, сарғайган юзларга қизиллик бағишлаши – кишиларга қувонч ва шодлик улашиши билан мақтанади: “Ва риндлар мазҳабида мен ул маҳбубедурменким, менинг учун чиндин қонлар оқибтур ва чиндин жонлар чиқибтур. Менинг мажлисимда гоҳ аёқ бошқа кўё(р)лар ва гоҳ бош аёққа...Ва зехни югурук ва ширин сўзлуклар манга гулгун от кўюбтурлар”.

Аммо майпарастликнинг юзсизликка, ўринсиз қаҳру ғазаб ва кизикқонликка, беҳуда тортишувлар ва уруш-жанжалга сабаб бўлишини Чоғирнинг ўзи ҳам ва унга рақиблик қилаётган Банг (кўкнори, наша) ҳам аёвсиз фош этади: “Ҳар кимнинг паймонаси тўлибтур менинг билан ўчашур. Ўчашгач, шаксиз чопармен. Тангри манга бу дурда (майнинг қуйқаси) куч ва таваҳхур (ғазабга миниш, масалага тушунмай туриб кизишиб кетиш, ҳовлиқиш) берибтурким, баҳодирлар бир-бирига чиқсалар, мен юзга чиқарман”, – дейди Чоғир. Банг ҳам Чоғир ичган киши доим “балю ва дом остида” бўлишини айтади. Ўз навбатида, Чоғир ҳам Бангнинг одамийлик фазилатларига ёт эканлигини уқтирган.

Мумтоз шеърятда эса, чоғир, асосан, ширин таъмга эга бўлган, қуюқ ва мўътадил қувватли (таъсири қучли ҳам, қучсиз ҳам эмас. – М.А) ичимлик

¹ Юсуф Амирий. Чоғир ва Банг // Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. II жилдлик. II жилд (XIV – XV асрнинг бошлари) – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 259-266.

сифатида кўрсатилган. Шоир Юсуф Амирийнинг мана бу байти ҳам юқоридаги фикрларни тасдиқлайди:

*Чоғир суйидин этинг шира гардун,
Қуюнг ўртада, қўйманг тира гардин¹.*

Шуниси ҳам борки, XII – XV асрининг I ярми ўзбек шеърлятида майнинг бошқа навларига нисбатан чоғир образи кўпинча ўзининг моддий, ичкилик мазмунида қўлланган². Атоийнинг қуйидаги байти ҳам бу қарашларимизни қувватлайди:

*Мажлисда чоғирдин эл усурса,
Мен жоми жамоли соқий бирла³.*

¹ Юсуф Амирий. Даҳнома // Муборак мактублар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – Б. 249.

² Изоҳ: Маълумки, ўтмишда узумдан тайёрланган май Шарқ табобатида кенг истеъмол қилинган. Жумладан, XV асрларда узум майи касалларни даволаш мақсадида ишлатилганлигини Алишер Навоий асарларидаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Адабиётшунос Нодир Рамазоновнинг кўрсатишича, Навоийнинг “Муншаот” асаридаги мактубларидан бирида шоир қурдирган “Дор уш-шифо”даги беморлар учун лозим бўлган майнинг нави ва унинг тайёрланиш усули ҳақида маълумот келтирилган. Навоий ушбу мактубда ўзи айтаётган узум майининг тайёрланишига кетадиган вақтни бир йил деб кўрсатган. Бунинг учун аввал янги куп (май тайёрланадиган идиш) олиниб, унинг ичи бир неча бор ёғланган. Сўнгра унга эзилган узум бошлари солиниб, оғзи мум билан яхшилаб беркитилган. Шунингдек, шоир яна май сузиб олиниб, купда уч ойгача туриши, кейин соф шиша идишларда қирқ кун сақланиши, узум қанча ширин бўлса, май шунчалик ўткир бўлиши, бундай май тиниқ рангли, хуштаъм, хушбўй, яъни ёқимли ҳидли, ўртача қувватга эга эканлиги ва унинг шифобахшлик хусусиятларини ҳам айтиб ўтади. Қаранг: Рамазонов Н. “Ўзумни ёнчғондин сўнгра...”. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2008 йил, 9-февраль; Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида ҳам узумдан қилинадиган чоғир, унинг ўзига хос хусусиятлари ва уни тайёрлашда машҳур бўлган жойлар ҳақида бундай ёзилган: “Мавороуннаҳрда Бухоро чоғирларидан тундрок (ўткиррок) чоғир бўлмас. Мен Самарқандта аввал ичканда Бухоро чоғирларини ичар эдим.”² Ёки: “Ламғанотда Дарай Нур чоғири машҳурдур, икки навъ чоғир бўлур: арра тоши ва суҳон тоши дерлар. Арра тоши зардча(сарғиш)дур, суҳон тоши хушранг қип-қизил бўлур, вале арра тоши кайфиятлироқдур. Агарчи иккаласининг кайфияти шуҳратича йўқтур”. Яна: “Чағонсаройнинг зардча (сарғиш) тунд (ўткир) чоғирлари бўлур. Дарай Нур чоғирига ҳеч нисбат йўқтур...”. Шу тарика, Бобур чоғирнинг ранглари, таъми ва ичувчига таъсири тўғрисида ҳам ўзига хос маълумотлар беради. Қаранг: Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 47; Ўзбек мумтоз адабиётда майнинг узумдан ташқари, хурмо, гуруч, арпа, буғдой, гул ва турли гиёҳлардан тайёрланадиган кўплаб навлари ҳақида ҳам қайдлар учрайди. Шундай ичимликлардан бири – бўза саналади. Бўза, асосан, гуруч ва арпа(ёки буғдой)нинг сувини аралаштириб, уни ачитиш йўли билан тайёрланган. “Бобурнома”дан бўзанинг бошқача усуллар билан тайёрланганлигини ҳам билиб оламиз: “Бажур ва Савод ва гирди ул навоҳийда бир бўза қилурлар, бир “ким” деган нима бор, ўтлар илдизидин ва баъзи адвиядин қилибтурлар. Нондек гирд-гирд ясаб қурутуб, соқлабтурлар. Бу бўза мояси бу “ким” бўладур, баъзи бўзалари ғариб пуркайфият бўладур. Вале ғариб талх ва бемаза бўладур. Бу бўзани ичмак хаёл қилдук, талхлиғидин ича олма”дик. Қаранг: Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 229. Эътиборлиси, май навларини бадий ифода топтиришда оғзаки ва ёзма адабиёт намуналари бир-биридан сезиларли фарқ қилади. Ўзбек шеърлятида бўза ва бўзахўрлик кайфиятига бағишланган шеърлар фақатгина халқ оғзаки ижодида учрайди. Чунончи,

*Бўза ичдим, чиқди бошга хумори,
Ёр уйида қолди бўйним тумори.
Борай десам ҳеч баҳона топмадим,
Хўп баҳона бўлди бўйним тумори.*

³ Атоий. Девон. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 26.

Шеърӣй образларнинг бадий-семантик табиати, лирик қаҳрамоннинг ранг-баранг кайфиятини кўрсатувчи май навлари ўқувчини тўлқинлантириб, лирик қаҳрамон руҳий олами, шоир ҳис-туйғулари оқимиға олиб кирувчи ўзига хос восита эканлигини роҳ, яъни хуштаъм, ичими қулай шароб образи ҳам тасдиқлайди. У риндона шеърларда кўпинча ҳаёт гўзалликлари симболи сифатида тавсифланади. Шунингдек, роҳ ишқий мавзудаги шеърларда ёр гўзаллигини тасвирлаш воситаси бўлиб ҳам келади. Атоийга кўра, бундай майнинг нашъасидан ошиқлар роҳат топадилар. Шунинг учун ҳам “араб нозиклар” уни “роҳ” дейишган:

*Бўлмаса ушшоқ учун майдин агар жон роҳати,
Демас эрдилар араб нозуклари отини роҳ¹.*

Маълумки, субҳ тонг демакдир. Маърифий адабиётда эса, субҳ деганда, ғайб оламида Ҳақ жамолининг нурланиб ошиқ дилидан борлиқ, мавжудот зулматини аритиши ҳам тушунилган. Яъни “субҳ” ваҳдат нури ҳамдир. Тасаввуф истилоҳи сифатида “субҳ – илоҳиёт тажаллисининг зухури бўлиб, у ғайб оламидан нозил бўлади; тайюнот (моддий борлиқ, мавжуд ашёлар) зулматларини ошиқнинг дил саҳифасидан сидириб ташлайди”². Демак, тонг – файз манбаи, завқ ва фараҳ тимсолидир. Сабухий бода эса, илоҳий, ирфоний лаззатларни билдиради. Бундай шароб таърифу тавсиф этилган байтларда фақатгина хушчақчақлик, ҳаёт лаззатларидан ҳузурланиш, қолаверса маънавий завқ ва сурур кайфияти ёритилган. Риндона шеърларда “*жоми сабуҳ*”, “*субҳ майи*” поэтик бирикмалари илоҳий ишққа, Ҳаққа, камолотга эришиш воситалари сифатида ҳам талқин қилинган. Маст бўлмоқлик эса, илоҳий завқу шавқ туйиш, Ҳақ жамолига восил бўлиш, руҳий ҳузур-ҳаловатга етишдир:

*Кел, эй соқий, кетурғил хуш сабуҳи
Ким, ушбу дам эрур жоннинг футуҳи.*

¹ Атоий. Девон. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 48.

² Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том III. Суфизм и суфийская литература. – М.: Восточная литература, 1965. – С. 160.

*Ичолинг бодани гуллар сўлисар,
Танимиз оқибат тупроқ бўлисар*¹.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, май мавзусидаги шеърий парчалар ўзининг бадий-эстетик хусусиятлари билан ўзбек мумтоз шеъриятида алоҳида мавқе эгаллайди. Бинобарин, мисралар таркибида қўлланган майларнинг турли-туман навлари, ранглари ижодкорнинг мақсадини юзага чиқаришга хизмат қилади. Ижодкор руҳий ва ҳиссий оламининг ранг-баранг манзараларини тасвирлашда май рангларининг, улар қатида яширинган мазмунларнинг ўзига хос ўрни мавжудки, буни юқоридаги мисоллар ҳам тасдиқлайди. Қизиқ жиҳати, улар орқали айтилаётган фикрга муайян ишорани, тасвирланаётган воқеликка нисбатан ижодкорнинг муносабатини ҳам илғаш мумкин. Май рангларининг ўқувчи онгу шуури, ўй-кечинмалари, ҳис-туйғулари, орзу-умидлари билан уйғунликда ифодаланиши шеърий парчаларнинг бадий кучини оширибгина қолмай, уларнинг таъсирчанлиги, завқбахшлиги ва жонлилигини таъминлайди. Ана шунинг учун ҳам поэтик матнда таркибидаги май ранглари, навлари, уларнинг замиридаги маъно ва мазмунларни ўрганиш алоҳида аҳамиятга моликдир.

3.2. Давр, замон ва лирик қаҳрамон идеали

Тадқиқот жараёнида май воситасида шоирларнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари, замон ва давр аҳлига муносабатлари ҳам бадий ифодасини топганлиги маълум бўлади. Зеро, ижодкор руҳияти, қолаверса, шеърий образ ва тимсолларнинг ўзгаришга учраши – жамият ҳаётида ижтимоий-сиёсий вазиятнинг ўзгаришига ҳам алоқадор. Мазмун-моҳиятига кўра, риндона шеърлар, энг аввало, ижодкор мансуб бўлган тарихий давр, ижтимоий-сиёсий муҳит, шунингдек жамиятнинг мавжуд тартиб-қоидалари ва ахлоқий тамойиллари билан бевосита боғлиқдир.

¹ Хоразмий. Муҳаббатнома // Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. II жилдлик. II жилд (XIV – XV асрнинг бошлари). – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 125.

Мўғуллар истилоси даврида иқтисодий ва маънавий таназзулнинг кучайиши, маҳаллий ҳукмдорларнинг уларга катта ҳадялар бериб, ўз мавқеларини янада тиклаб олиш мақсадида халққа ўтказётган жабру зулмларининг ортиши, кейинчалик теурий зодагонларнинг тожу тахт учун олиб борган муттасил курашлари шеъриятда замон ва умрдан норозилик мазмунларини ҳам анчагина кучайтирди. Натижада, бир томондан, замондан шикоят ва эътироз кайфияти, бошқа бир томондан, тасаввуфий оҳанглар ҳам бадий адабиётга катта таъсир кўрсатди¹. Шу сабабли, Ҳофиз Хоразмий, Атоий, Гадоий, Саккокий, Лутфий каби ижодкорлар шеъриятида, кўпинча, май ва майхўрлик умрни хуррам ўтказиш манбаи эмас, балки ғам-андух ва азоб-укубатлардан узоқлашиш, дунёнинг ўткинчилигини уктириш воситаси бўлиб келади. Дарҳақиқат, ижтимоий, иқтисодий, маданий ва маънавий ҳаётда инқироз, рухий тушкунлик юз кўрсатган замонларда халойиқни оз бўлса-да ғам-ташвишлардан халос этиб, шод-хуррам яшашга чорлаш мақсадида риндона шеърлар яратилган. Ф.Зехнийнинг ёзишича, XVI аср феодал жамияти барча соҳаларда қолоқликка юз тутган, айниқса санъат, адабиёт ва илм-фанда фикрий маҳдудлик, саёзлик кучайган эди. Шунинг учун ҳам бу давр форс-тожик шеъриятида май, бода, шароб, соқий, майхона, ринд, маст каби образларга эътибор ҳар қачонгидан кучлироқ бўлган². Бу тамойил XII – XV асрнинг I ярми ўзбек мумтоз адабиётида яратилган риндона шеърларда ёрқин аксини топган. Хусусан, қуйидаги мисралардан ана шундай маънолар англашилади:

Бу кечар жаҳонда, соқий, чу эмас вафо нишони,

Бори айш била кечса керак ушбу умри фоний³.

И.Ченелига кўра, риндона шеърларда қўлланган поэтик образлар воситасида асар мазмунини турли ишоралар билан – яширин тарзда ифода

¹ Қаранг: Зехний Ф. Жанри соқийнома дар адабиёти форсу тожики асрҳои XIII – XV. – Душанбе: Дониш, 1991. – С. 24.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 37.

³ Лутфий. Девон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2012. – Б. 298.

этиш жуда ўнғай. Чунки уларда соқий, май, шароб, базм каби тимсоллар бир неча маъноли бўлиб, шоирнинг мавжуд тартиб-қоидаларга нисбатан ички, руҳий исёнини ҳам билдиради¹. Шунга кўра, мумтоз шеърятда юқоридаги мазмунлар бевосита ишқий кечинмалар билан боғлиқ ҳолда ҳам юзага чиқади. Атоий қуйидаги байтда “ҳусн бода”си ва “ғам шарбати” тушунчаларини бири-бирига қарама-қарши қўйиб, бу оламнинг абадий эмаслигига ишора қилади:

*Бодайи ҳуснунг била мағрур ўлма асруким,
Оқибат ғам шарбатин ичрур фалак паймонаси².*

Кўринадики, байтда умрнинг ўткинчи ҳою ҳавасларига учиб, унинг гўзал дамларини бой бермаслик, ҳар бир лаҳза, фурсатни кадрлаш лозимлигини уқтириб гўзал маъшуқага насиҳат қилаётган лирик қаҳрамон образи гавдалантирилган. Бошқа бир ўринда шоир кимки бу даврда хотиржамлик ёки кўнгил осудалигини истаса, ғам-андухга барҳам берувчи шодлик майини ичсин, деб ёзади:

*Ичсун майи муфарриҳи гулрангу ғамзудой,
Бу даврда ким истаса хотир фарогини³.*

Атоийга кўра, ғам-ғуссани маҳв этувчи, кўнгил изтиробларига малҳам бўлувчи, барча хасталикларни даволовчи, хоҳишу истакларни, орзу-умидларни рўёбга чиқарувчи, кишига сокинлик, ҳузур-ҳаловат, яхшилигу эзгулик улашувчи илоҳий марҳамат – шаробдир. Шунингдек, у маърифату ҳақиқат, ишқу висол, фатҳу ғалаба тимсоли ҳам саналади. Мазкур байтда маърифий-ирфоний фикр-туйғулар ҳам ўз ифодасини топган. Мумтоз адабиётда “хотир” дейилганда, кўп ҳолларда инсоннинг ички оламида пайдо бўладиган сас ва овозлар тушунилан. Булар тасаввуф тадқиқотчилари томонидан тўртга ажратилган. Биринчиси, Оллоҳдан келадиган саслар, яъни хотири Ҳақ. Иккинчиси, малакдан етадиган – илҳом. Учинчиси, шайтондан

¹ Çeneli I. Türk edebiyatında saki-nameler // Türk kültürü araştırma Enstitüsü dergisi, 1972 (Mayıs). – S. 427-429.

² Атоий. Девон. – Тошкент: Фан. – Б. 239.

³ Кўрсатилган китоб. Девон. – Б. 253.

келадиган садо – “васваса” ва тўртинчиси, нафсдан туғилажак саслар – “ҳавожиз” саналади. Инсон ботинида васваса билан ҳавожиз барҳам топмас экан, у ҳеч қачон хотир тинчлиги ва осудалигига етиша билмайди. Мазкур байтда “май” инсонни шайтоний ва нафсоний кулфатлардан муҳофаза этишга қодир бўлган Завқ ва Маърифат бодасидир”¹.

Шоир Саккокий эса бир ғазалида бечора, ғамгин ошиққа рақибни ўлди деб хурсанд бўлмасликни, олам қадаҳидаги қисмат майи барча учун бир хил эканлигини айтиб, шундай насиҳат қилади:

*Шод ўлма рақиб ўлди тию ошиқи мискин,
Барчага туз келгусидур давр аёқи*².

Дарҳақиқат, шу каби қатор мисолларда борлиқ ва жамият ҳақида, инсон тақдири ва оламнинг абадий қонуниятлари тўғрисида ижодкорнинг умумлашма мулоҳазалари соқий, май, майхона билан боғлиқ тимсоллар ёрдамида ифода этилган. Албатта, шеърятдаги у ёки бу образ мундарижасини реал ҳаёт, инсон тақдирига боғлиқ бўлган ҳақиқатлар белгилайди. “Шоир ўз-ўзича исталган гапни образга солавермайди. Бунда у мавжуд воқелик, унда яшаб турган одамлар қараши ва маънавий қизиқишларига суянади. Шу зайлда давр ва шароитга қараб поэтик образлар мундарижаси ўзгариб, бойиб боради”³. Май мавзусидаги шеърларда қўлланган поэтик образлар ифода йўсини, мазмуни, шеърый матнда юклатилган вазифасига кўра бир қадар конкрет ва соддароқ ифодаланса-да, улар шоирнинг мавжуд тартиб-қоидаларга нисбатан ички, руҳий исёнини ҳам билдириши жиҳатидан ёрқин характерга эгадир⁴.

*Кел, эй соқий, кетур жоми мураввақ,
Ичولي бода ба ёри муваффақ.
Ки дунё бевафодур, бевафодур,*

¹ Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро: Бухоро университети, 2000. – Б. 119.

² Саккокий. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1958. – Б. 65.

³ Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б. 127.

⁴ Қаранг: Çeneli İ. Türk edebiyatında saki-nameler // Türk kültürü araştırma Enstitüsü dergisi, 1972 (Mayıs). – S. 427- 429.

*Кўнгул қўймоқ анга айни хатодур*¹.

Аслида “лирик қаҳрамон – лирик асарда кечинмалари тасвирланаётган киши, шоирнинг умумжамият учун қимматли ҳис ва фикрларини ташувчи шахсдир. У шоир шахси билан эстетик идеалнинг қуймасидир”². Риндона шеърларнинг лирик қаҳрамони эса ўзининг ички “мен”лиги, давр, замон, тақдир ҳукми билан муроса қила олмайдиган исёнкор шахс эканлиги, ўзидан, ўзгалардан, ҳатто атрофда юз бераётган ўзгаришлардан ҳам кўнгли тўлмайдиган мураккаб характер соҳибидир. Унинг “ички дунёси конкрет руҳий ҳолат, кечинма воситасида бирор ҳаётий вазиятда очилади”³. Баҳор фасли ва унинг фараҳли лаҳзаларини шарафлаш, майхўрлик кайфиятини улуғлаш орқали ҳаётни қадрлашга, умрни хуш ўтказишга чорлаш риндона шеърларнинг асосий мавзуларидан эканлиги маълум. Қуйидаги байтда ҳам баҳор ва табиат гўзалликлари тасвири, оламнинг қувончу шодликлари шоир фикр-туйғулари, бахту қувончига уйғун тарзда ифодаланади. Поэтик тасвирнинг фавқулодда гўзал манзараси, унинг лирик қаҳрамон кайфиятига ҳамоҳанглиги шеърнинг бадий қувватини орттириб, ўқувчига руҳий кўтаринкилик бахш этади. Яъни шеърхон шоир шахсиятига, лирик қаҳрамон ҳолатига ўзгача бир яқинликни ҳис қилади.

Ҳаром эрди майи лоларанг ошиқга,

*Баҳор булбули хушгўй тоза қилди никоҳ*⁴.

Дарҳақиқат, “қайси шаклда акс этмасин, лирик қаҳрамон шахсияти, кечинма ва фикрлари ўртасида бадий образ билан прототип орасидаги алоқага ўхшаш муносабат мавжуд бўлади”⁵. Лирик қаҳрамоннинг руҳий-маънавий қиёфаси, характери, ички зиддияти, яъни ўз-ўзини ёқлаши ёки,

¹ Хўжандий. Латофатнома // Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. II жилдлик. II жилд (XIV – XV асрнинг бошлари) – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 172.

² Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б. 262.

³ Жанр // www.pglu.ru/upload/iblok/III/kategoriya-zhanra-V-lit.paradigme.pdf (17.11.2016)

⁴ Ҳофиз Хоразмий. Девон. II жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: ЎЗ КҲМҚ, 1981. – Б. 81.

⁵ Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 177.

аксинча, инкор қилиши ҳам май мавзусидаги шеърларда юксак бадиият билан тасвирланади:

*Ўзлигимиз бирла бу майхонага биз келмадук,
Келтурубтурур қазойи Ҳақ бирла тақдиримиз¹.*

Байтда “Ўзлигимиз – биз”, “қазойи Ҳақ – тақдир” бирликлари мазмунан мутаносибликни ҳосил қилса, “келмадук – келтирубтурур” сўзлари қаршилантириш саналади. “Майхона” образи шеърини матн таркибидаги бошқа тимсол-тушунчалар билан бадиийлик тамойиллари асосида боғланмаган бўлса ҳам, байтнинг мазмун-моҳияти, шоирнинг мақсад-муддаоси, лирик қаҳрамоннинг психологик ҳолати у орқали очиқ берилган. Шеърда майхона олам, дунё, яъни моддий борлиқ маъноларини ифода этган.

Дарҳақиқат, “Шарқ мумтоз сўз санъатида адабий асарнинг бадиияти бирламчи шарт ҳисобланган. Бу адабиётда янги гап айтиш, теран фикр ифодалашгина эмас, балки ана шу янги гап, теран фикрни қандай шаклда, қайси бадиий санъатлар воситасида акс эттириш ҳам муҳим бўлган”². Риндона шеърларда ҳам фалсафий мушоҳадалар, ахлоқий, маърифий қарашлар, айниқса, бадиий санъатлар воситасида янада жонли, таъсирчан ифода этилган. Улар ижодкор бадиий маҳорати қирраларини намоён этиш билан бирга, ижтимоий турмуш манзаралари, замон ва замон аҳли ҳамда турли ҳаётини воқеа-ҳодисаларга муносабатини ёритишга ҳам хизмат қилади. Маълумки, тазод шеърини “бир-бирига зид тушунчаларни ифода этувчи сўз ёки ибораларни муайян бир муносабат нуқтаи назаридан ишлатиш”³ санъатидир. Риндона маъно ифодалаган шеърларда лирик қаҳрамоннинг ғам-андуҳли руҳий ҳолати, замон ва замондошларига танқидий муносабатини ёритишда бошқа бадиий воситаларга нисбатан тазод алоҳида ўрин тутади. У фикрнинг бадиий-эстетик қувватини бир қадар орттириб, лирик қаҳрамон дунёқарашини янада ёрқинроқ аёнлаштиришга ёрдам беради. Шунингдек,

¹ Ҳофиз Хоразмий. Девон. II жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ўз КПКМ, 1981. – Б. 238.

² Очилов Э. Бир ҳовуч дур. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 42.

³ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014. – Б. 192.

риндона шеърларда сўз, образ ва истилоҳларнинг бир-бирини тўлдириб, муайян ғоя ифодаси учун ўзаро параллел қўлланилиши бадий тасвирнинг ўзига хослигини таъминлайди.

*Ҳалол бодайи завқу тарабни нўш қилиб,
Неким ғаминдин ўнгин бор борин ҳаром айланг¹.*

Мазкур байт ҳам тазод ва таносуб санъатлари асосига қурилган. Унинг мазмун-моҳияти ва лирик қаҳрамоннинг ички олами ҳам “завқу тараб – ғам”, “ҳалол-ҳаром” тазодлари ҳамда “бода”, “завқу тараб”, “нўш қил”моқ таносуби воситасида ёритилган. “Агар таносуб санъати табиатдаги ҳодисаларнинг нафис силсиласини, инсон ҳаётининг оҳангдор кайфиятларини акс эттирган бўлса, тазод санъати ҳаётининг драмаларнинг қовушмаслигини, ижобий ва салбий кучларнинг азалий ва абадий хусуматини, ўзгариб турган дунёмизнинг кўчинчи ва доимий тенденцияларини, жамиятдаги узлуксиз низоларнинг акс-садосини у ёки бу даражада намоёни қилдиришга мажбур бўлгандир”². Демак, риндона шеърларда поэтик санъатларнинг ўзаро уйғунлиги нафақат бадий ифоданинг нафислиги, жозибасини таъминлайди, балки шоир ижодий маҳоратининг ўзига хос қирралари, лирик қаҳрамон кечинмаларининг табиатини очиқ беришда ҳам ўқувчига муайян имкониятлар яратади.

Аёнки, ғам ишқий мавзудаги шеърларда ошиқнинг изтироби, хижрон ва айрилиқ азоби, маҳзун ва тушкун кайфиятини билдиради. Май талқинидаги шеърларда эса ғам ҳаёт қувончу шодликларининг сабаби бўлган май ёки шароб образларига зид маънода қўлланади:

*Ҳофизким мудом ичгил ўш эмди шаробким,
Ғам қоҳ бўлур андин агар бўлса Кўҳи Қоф³.*

Бундан ташқари, шоир фикр-кечинмаларини юзага чиқариш, уларнинг бадий-эстетик кучи, таъсир қувватини ошириш, шунингдек шеърнинг

¹ Ҳофиз Хоразмий. Девон. II жилдлик. II жилд. – Тошкент: Ўз КПКМ, 1981. – Б. 300.

² Шайхзода М. Устоднинг санъатхонасида. Асарлар. VI томлик. IV том. – Тошкент, 1972. – Б.281-282.

³ Ҳофиз Хоразмий. Девон. II жилдлик. II жилд. – Тошкент: Ўз КПКМ, 1981. – Б. 301.

поэтик мукаммаллигини таъминлаш мақсадида май билан алоқадор тимсоллар ижтимоий маънодаги фикр-кечинмалар билан уйғунлик касб этади. Гарчи риндона шеърларнинг мазмуни кўпинча ишқий характерда бўлса-да, лирик қаҳрамоннинг ҳаётий хулосалари уларнинг умумий руҳи, мазмун ва оҳанги билан ўзаро ҳамоҳанг.

Меҳнат ичра билдим эмдиким, кишига дастгир,

Жоми май эрмиш дағи зулфи гириҳгири нигор¹.

Лирик асарларда оламни бадий идрок этишнинг бош масаласи бу – “нутқ соҳиби”, яъни лирик қаҳрамоннинг табиати, энг аввало, унинг ички олами, тафаккур тарзи, моддий борлиққа бўлган ҳиссий муносабатида намоён бўлади². Шу маънода, риндона шеърлар мумтоз шеърятимиздаги инсоннинг қувонч ва қайғулари, орзу ва фалсафий мушоҳадаларини жонли ифодалашга имкон берадиган ижод намуналаридир. Уларда ҳаёт қувончу шодликлари, олам гўзалликлари тасвири, некбинлик, ҳаётсеварлик туйғулари май ва унга алоқадор поэтик образлар орқали кўтаринки рух, жўшқин иштиёқ билан қаламга олинган. Шунингдек, олам ва одам қисмати, ҳаёт ва охират ҳақидаги теран фалсафий мушоҳадалар, ижтимоий-сиёсий, маърифий-ахлоқий ўй-қарашлар ҳам кенг ифода этилган.

Неча бўлсун, соқие, охир губори хотирим,

Тут майи софики ҳангоми сафо бўлди яна³.

Риндона шеърларда лирик қаҳрамоннинг ахлоқий қиёфаси масаласига катта аҳамият берилган. Шоирлар лирик қаҳрамон маънавий оламини кўп ўринларда шеърӣ матнда қўлланган образ ва тушунчаларга боғлиқликда ёритишган. Жумладан, хотир – қалб, кўнгил демакдир. Луғатда ҳам хотир сўзи 1. Кўнгил 2. Ўй, фикр, хаёл 3. Эс, ёд, хотира 4. Эсдалик деб изоҳланган⁴. Шарқда қадимдан пок қалб инсонлар орасидаги муносабатларни

¹ Гадоий девонининг луғати ва матни. – Тошкент: Давлат адабиёт музейи, 2007. – Б. 136.

² Қаранг: Жанр // www.pglu.ru/upload/iblok/III/kategoriya-zhanra-V-lit.paradigme.pdf (17.11.2016)

³ Гадоий девонининг луғати ва матни. – Тошкент: Давлат адабиёт музейи, 2007. – Б. 101.

⁴ Алишер Навоӣ асарлари тилининг изоҳли луғати. III томлик. III том. – Тошкент: Фан, 1984. – Б. 420.

ғўзаллаштирувчи зийнат бўлиши билан бирга инсоннинг руҳий-маънавий камолотини кўрсатувчи белги сифатида ҳам тушунилган. Бошқача қилиб айтганда, қалб инсон камолотининг намоён бўлиш майдони, унинг сийратини кўрсатувчи кўзгу ҳамдир. Хотирни хуш тутмоқ, ҳар турфа тийраликлардан асрамоқ лозим. Ана шунда қалб ҳақиқий роҳатни туяди, жон ҳузур-ҳаловат топади. Севгилига яқин бир ҳол қалбга фароғат, маънавий нашъа бағишлайди. Демак, лирик қаҳрамоннинг соқийга юзланиб, хотир юзини ғубордан тозаловчи, кўнгилга фараҳ етказувчи тоза, соф май сўрашида мана шундай мазмунлар ҳам сингдирилган. Биз соф май образи ҳақида тадқиқотнинг олдинги фаслида тўхталган эдик. Бу ўринда “маий софи” бирикмаси ҳақиқий ишқни, ундан ошиқ қалбига инадиган фароғатни ва комиллик сир-асрорларини ҳам англатиб келган¹.

Шоирлар ижтимоий ҳаёт, маданий турмушдаги воқеликларни синчковлик билан кузатиш ва улар таъсирида юзага келадиган бадий-фалсафий мушоҳадалар, ҳаётий хулосаларни жонли ифодалаш орқали ўз асарларида реалистик хусусиятларни кучайтиришган. Бу ҳам уларнинг ҳаётга, ўқувчи қалбига яқинлигини орттириб, таъсирчан ва қизиқарлилигини таъминлайди. Жумладан, риндона шеърларда лирик қаҳрамоннинг зоҳидлар, риёкор шайхлар ва мухтасибликни қоралаш, уларни мазаммат қилиш ҳолларига ҳам дуч келамиз. Бу ринд маънавий қиёфасининг ўзига хослигини кўрсатувчи восита бўлиши билан бирга, маломатийлик маслаги ғоялари билан ҳам бевосита боғлиқ. Маълумки, мумтоз шеърятда бу дунёнинг ўткинчи орзу-ҳавасларига берилмаган, маърифат майидан маст, илоҳий ишқдан сархуш ҳақиқий ошиқ – ринддир. Зоҳид эса, парҳезкор, такводор, дин аҳкомларига тўла риоя этувчи, бутун умрини тоат ибодатга бағишлаган мўмин киши. Бироқ бу икки тоифа, кўпинча, маслаги, қарашлари, хатти-ҳаракатларига кўра ҳам бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Масалан, Ҳофиз

¹ Қаранг: Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – İstanbul, 1995. – S. 366.

Хоразмийнинг лирик қаҳрамони – ринд зоҳидларни ҳақиқий ишқ завқидан йироқ бўлган кимсалар деб маломат қилади:

*Завқсиз зоҳиди афсурда элиндин куйдим,
Жомни ошиқи дилсўхтадин бир ён қил¹.*

Атоий лирик қаҳрамони эса риёкорлик, тоату зуҳд қилувчи зоҳиднинг амалларидан буйрага бир шиша май қуйиб ўтирган ҳолатини афзал билади:

*Мену бир буриёву шишаи май,
Бор, эй зоҳид, сену зуҳду риёи².*

Мавлоно Лутфий ҳам ғазалларидан бирида эл кўзи учун сохта тоат-ибодат қилувчиларни, риёкорларни маломат қилади. Бундай кишиларни шоир “аҳли зарқ”, яъни фирибгарлар, макр эгалари деб қоралайди:

*Ҳаром бўлди бизга қадаҳ аҳли зарқ элидин,
Не яхши давр эдиким, анда май мубоҳ эрди³.*

Қуйидаги байтда эса, шоирнинг бу борадаги фикрлари янада кескинроқ ифодаланган. Унингча, ишқ қозиси олдида ўз номусини сақлаб, майни ҳурмат қилмаганлиги учун муҳтасиб – шариат тартиб-қоидаларини назорат қилувчи кишининг қони, яъни қатл қилиниши ҳам ҳалолдир:

*Қозийи ишқ олида муҳтасиб қони ҳалол,
Сақлар ўз номусинию сақламас май ҳурматин⁴.*

Ишқий мавзудаги шеърларда бундай кимсалар рақиб, ағёр каби номлар билан келтирилган. Бу, айниқса, Саккокий ғазалларида янада ёрқинроқ кўзга ташланади. Қуйидаги мисраларда ҳам шоирнинг лирик қаҳрамони – ошиқ “ёр қаршисида ўтириб бода ич”ишини айтаркан, буни кўролмайдиган кишининг икки кўзи чиқсин дея, ўзига хос халқона ибора билан ағёрга муносабат билдиради:

Ёр қаршисида ўтириб бода ичоли,

¹ Ҳофиз Хоразмий. Девон. II жилдлик. II жилд. – Тошкент: Ўз КПМК, 1981. – Б. 11.

² Атоий. Девон. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 64.

³ Лутфий. Девон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2012. – Б. 295.

⁴ Кўрсатилган китоб. – Б. 171.

*Чиқсун кўра билмас кишининг икки қароқи*¹.

Риндона шеърларда оламнинг ўткинчилиги, ҳеч бир нарса “қазою қадар ҳукми”дан ташқарида эмаслиги, “бу дунёда бақою шабоб” “йўқ”лиги, “жумлаи ашё вужуди адам” “бўл”моғи муқаррар эканлиги, шундай экан, унинг ҳар бир фурсатини ғанимат билиш, фақат эзгу амалларга таяниб иш кўриш лозимлиги алоҳида уқтирилади. Шуниси ҳам борки, мумтоз адабиётда шоирнинг лирик кечинмалари, ҳис-туйғулари, фикр-қарашлари ҳар бир мавзу доирасида ўзига хос ва таъсирчан ифода этилган. Чунончи, табиат манзаралари билан боғлиқ бадий лавҳаларда умр қувончу шодликлари тавсифланса, ижтимоий мазмунлар шоир шахсияти, ҳасби ҳоли билан уйғунликда ёритилади. Кўпинча, ирфоний талқинларда нафс қутқуларини енгиб, комиллик саодатига эришган Ҳақ ошиғининг маънавий қиёфасини кўрамиз. Риндона шеърларда эса юқоридаги маъноларнинг ўзаро уйғунлашганлиги ҳам кўзга яққол ташланади. Бу фикрни қуйидаги байт мазмуни ҳам қувватлайди:

Ўшалким, журъае ичти, майи васли нигориндин,

*Фалак ичрур анга қонлар баса ҳижрон хумориндин*².

Хумор бу – сархушлик, махмурлик. Тасаввуфда у, “вуслат мақомидан шодлик билан эмас, қайғу-алам билан ортга қайтиш”³. Байтда шоир “васл” ва “ҳижрон” сўзларини қарама-қарши қўллаш орқали ҳаёт ҳодисаларига, умрнинг ўткинчилигига ўзига хос муносабат билдираркан, “журъа”, “май”, “хумор” тушунчаларига алоҳида вазифа юклайди. Ҳар қандай шодликнинг ғам-андухи, ҳар бир орзунинг армони, ҳар қандай висолнинг ҳижрон дамлари, ибтидонинг албатта ўз якуни – интиҳоси бўлади, деган ҳаётий ҳулосалар ишқий мавзудаги байтда май билан алоқадор образлар орқали юзага чиққан. Умуман, риндона шеърларнинг моҳияти, мазмуни, оҳангини лирик қаҳрамон шахсияти ва кайфиятининг ўзига хослиги, унинг олам ва

¹ Саккокий. Девон. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1958. – Б. 65.

² Атоий. Девон. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 183.

³ Кўрсатилган китоб. – Б. 248.

одам, табиат ва жамият ҳақидаги чуқур ижтимоий, фалсафий, ахлоқий қарашлари, ишқий кечинмалари, орзу-умидлари, ўй-фикрларининг бетакрор табиати белгилайди, десак хато бўлмайди.

Хуллас, риндона шеърларда қўлланган сўз, ибора, образ ва истилоҳлар лирик қаҳрамоннинг характери, маънавий оламини кашф этишда муҳим “очқич” вазифасини бажаради. Шоирнинг руҳий ҳолатлари, рангин кечинмаларини мукаммал тасвирлашга ёрдам беради ва унинг мақсад ҳамда маслаҳи асарнинг ўзига хос бадиий-тасвирий воситаларидан яққол кўриниб туради. Риндона шеърларда шоир яшаган давр ва замоннинг турли ижтимоий, сиёсий, маданий, маънавий, маърифий, ахлоқий масалалари бошқа лирик асарларга қараганда реал, ҳаққоний ва ишонарли тасвирланган. Лирик қаҳрамоннинг ички дунёси, инсоний фазилатлари мазкур намуналарда соқий, жом, қадах, май, шароб, бода, журъа, майхона, харобот каби образ, рамз ва истилоҳлар воситасида акс эттирилган. Бу эса риндона маъно ифодалаган шеърий парчаларнинг бадиий-эстетик таъсирчанлигини орттириб, ўқувчида кучли қизиқиш пайдо қилади.

Мазкур бобда кўриб чиқилган масалалар юзасидан қуйидагича хулоса чиқариш мумкин:

1. XII – XV асрнинг I ярми ўзбек адабиётида яратилган риндона шеърлар ҳаётга ниҳоятда яқинлиги, лирик қаҳрамоннинг муайян бир тарихий давр ва замонга мансублиги, ғоявий-бадиий етуқлиги, тасвир принциплари ҳамда ифода услубининг ўзига хослиги билан алоҳида ажралиб туради. Уларда шоир яшаган давр ва замоннинг турли ижтимоий, сиёсий, маданий, маънавий, маърифий, ахлоқий масалалари бошқа лирик асарларга қараганда реал, ҳаққоний ва ишонарли тасвирланган. Лирик қаҳрамон – ринднинг ички дунёси, инсоний фазилатлари, борлиққа муносабати ҳам мазкур намуналарда соқий, жом, қадах, май, шароб, бода, журъа, майхона, харобот каби образ, тимсол ва истилоҳлар воситасида акс эттирилган. Яъни мазкур поэтик тимсоллар ижодкор дунёқараши, онгу шууридаги ўй-кечинмаларни юзага

чиқаришда, уларни жонли, образли ва таъсирчан ифода этишда муҳим ўрин тутди. Бу эса риндона шеърларнинг бадиий-эстетик таъсирчанлигини бир қадар кучайтиради.

2. Мазмун-моҳиятига кўра, риндона шеърлар, энг аввало, ижодкор мансуб бўлган тарихий давр, ижтимоий-сиёсий муҳит, шунингдек жамиятнинг мавжуд тартиб-қоидалари ва ахлоқий тамойиллари билан бевосита боғлиқдир. Чунки шеърятдаги у ёки бу образ мундарижасини, аввало, реал ҳаёт, инсон тақдирига боғлиқ бўлган ҳақиқатлар белгилайди. Риндона шеърларда қўлланган поэтик образлар воситасида асар мазмунини турли ишоралар билан – яширин тарзда ифода этиш ҳам жуда ўнғайдир. Уларда соқий, май, шароб, базм каби тимсоллар бир неча маъноли бўлиб, шоирнинг мавжуд тартиб-қоидаларга нисбатан ички, руҳий исёни, давр ва замон, жамият ва табиат ҳодисаларига муносабатини ҳам билдиради.

3. Поэтик образларнинг хилма-хиллиги, ўзига хос сифатлаш, ташбеҳу қиёслар билан ифодаланиши риндона шеърларнинг мазмун-моҳияти ва шоир фикр-туйғулари билан алоқадордир. Шеъринг мисраларда қўлланган майнинг турли хил навлари, ранглари ўқувчида кучли иштиёқ, қизиқиш ва эстетик завқ уйғотиши билан бирга, шоирнинг мақсади, ижодий ниятини юзага чиқаришда муҳим восита бўлиб келади. Лирик қаҳрамоннинг ранг-баранг кайфият, маънавий қиёфаси, руҳий кечинмаларини кўрсатувчи май ранглари ва қадаҳ тасвирлари тимсоллар табиатини тавсифлаш, риндона шеърларнинг ўзига хос хусусиятларини асослашда ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир.

4. Риндона шеърларда фалсафий мушоҳадалар, ахлоқий, маърифий қарашлар, айниқса, бадиий санъатлар воситасида янада жонли, таъсирчан ифода этилган. Улар ижодкор бадиий маҳорати қирраларини намоён этиш билан бирга, ижтимоий турмуш манзаралари, замон ва замон аҳли ҳамда турли ҳаётини воқеа-ҳодисаларга муносабатини ёритишга ҳам хизмат қилади. Риндона маъно ифодалаган ижод намуналарида ижтимоий рух, реал ҳаётини воқеликлар тасвири, ҳасби ҳол мазмуни билан бирга, гўзал табиат

манзаралари, ҳаёт шодликлари таърифи, ўтаётган фурсатларни ғанимат билиш, ғам-қайғуни унутиш каби ҳаётсеварлик туйғулари жўшқин эҳтирос билан қаламга олинган. Уларда кўтаринки кайфият, ҳаёт гўзалликларидан фараҳ туйиш, умрнинг ҳар бир лаҳзасидан мамнунлик ифодаси ўзига хос шоирона завқ билан тасвирланади. Бу эса, уларнинг ўзига хослигини таъминлаб, бадиий тасвир имкониятларини янада кенгайтиради.

5. Риндона шеърлардаги ноёб хусусият ва моҳиятдан бири инсонни доимо некбинликка чорлаб, моддий дунё ғам-ташвишларини енгиб ўтишга ишонтира олишдир. Шунинг учун уларда ортиқча мунг, ҳасрат ва тушкунлик руҳи деярли сезилмайди. Риндона мазмундаги шеърлар ўзбек адабиётида ўзига хос ифода тарзи, образлар олами, бадиий-лирик тасвирнинг ҳаётий манзаралар билан ҳамоҳанглигига кўра ҳам алоҳида ўрин тутади. Уларда табиат гўзалликлари билан боғлиқ лирик қайдлар, поэтик фикр-мулоҳазалар, руҳий кечинмалар, айниқса, бўртиб кўринади. Жамият ҳаётида, кундалик турмушда учраб турадиган турли воқеа-ҳодисаларни бадиий тафаккурда жонлантириб, уларни ёрқин лирик образ, таъсирчан поэтик манзаралар яратишга йўналтириш риндона маъно ифодаланган шеърларнинг яна бир ўзига хос жиҳатидир. Бу эса уларнинг мазмун-моҳияти, лирик қаҳрамон ҳис-туйғуларини теран тушунишга, қолаверса, шоир маънавий-руҳий дунёси ва бадиий маҳорат сирларини кашф этишга ҳам кенг имкон очади.

ХУЛОСА

1. Маълум бўладики, риндона шеърларнинг генезиси, тадрижий такомили, тараққиёт босқичларини уларнинг поэтик хусусиятлари ва бадиий-эстетик талаблари билан узвий боғлиқликда тадқиқ этиш мумтоз адабиётда май мавзуси ёритилган шеърлар ҳақидаги тасаввурларни яхлит бир тизимга бирлаштиради. Риндона шеърларда ишқ ва комиллик, ҳаёт ва унинг сир-асрорлари, инсон ва унинг қисмати, олам гўзалликлари ва умр шодликлари, шунингдек маърифий-ирфоний масалалар юксак бадиий талқин ҳамда таҳлил этилган. Ҳаётийлик, ҳаққонийлик, ишонарлилик ва, энг муҳими, муайян ижтимоий-тарихий шароит билан бевосита алоқадорлиги уларнинг ўзига хос эстетик тамойиллари, мазмун-моҳиятини англашга ҳам имкон очади.

2. Риндона шеърларнинг юзага келиши ва шаклланишида, аввало, реал ҳаёт, маданий-маиший турмуш манзаралари ҳамда Шарқ халқларининг қадимий урф-одатлари ўзига хос замин ҳозирлаган. Май ва унга алоқадор тимсолларнинг поэтик тафаккур имкониятлари асосида инсон руҳий-маънавий олами, орзу-интилишлари, қувонч ва изтиробларини бадиий бўёқларда жонли акс эттириши риндона шеърларнинг тасвир кўламини янада кенгайтди. Илк илдизлари хамриятлардан озиқланган риндона шеърлар бадиий адабиёт қонуниятлари ва мумтоз шеъриятнинг адабий анъаналари таъсирида форс-тожик ва туркий адабиётда ўзига хос йўналишларда тараққий этди.

3. Мумтоз лириканинг қатор намуналарида реалистик мотив, манзара ва тимсоллар ўзининг жонли аксини топган. Улар ҳаёт, давр, замон ёки тарихий воқелик билан боғланиш жиҳатидан ҳам диққатга лойиқ. Бундай асарларнинг ўқувчи кўнглига таъсири кучлироқ бўлишини риндона шеърлар ҳам тасдиқлайди. Мазкур намуналарда ғам-қайғуни унутиш, ўтаётган умрни ғанимат билиш, уни қувончу шодлик билан кечириш кайфияти устун. Шу сабабли, мумтоз адабиётда ҳаётсеварлик майлларини ифода этган соқий, май,

шароб, қадах, майхона каби образлар асосий ўрин тутди. Соқий базм, қадах ва шаробни эслатгани сингари, май ва шароб узумни, узум эса бир-биридан файзли боғлар ҳамда қўли гул боғбонларни хотирга келтиради. Яъни майхўрлик давралари шунчаки ичкилик ичиш йиғинлари бўлмай, турмуш завқи, гўзаллик манзараларини бир бутун ҳолда идрок этишнинг мажозий бир тимсоли ҳам эди.

4. Тарихдан яхши маълумки, ислом дини арабларнинг ҳаёт ва турмушлари билан бирга уларнинг ишонч-этиқоди, туйғу ва тахайюллари ҳам ўзгартирганлиги туфайли, адабиёт ҳам янги йўналишлар ахтара бошлаган эди. Натижада олдинги айрим мавзулар ўрнини бошқаси эгаллаб, янги динда май ва шароб тақиқлангани сабабли ишқ ҳамда шаробдан сўз юритилган шеърлар миқдори камайган эди. Лекин ишқ ва майга чорловчи шеърлар ёзиш умавийлар даврига келиб яна авж олди. Аббосийлар ҳукмронлиги даврида риндона кайфият тавсифланган махсус поэтик жанр – хамрият жанри юзага келдики, бунинг ўзига хос сабаби майнинг адабиётда инсон руҳий-маънавий эркинлигининг мажозий тимсоли ўлароқ ифода топганлигида кўринади.

5. Ўзбек адабиёти узоқ асрларга бориб тақалувчи чуқур илдизга эга. Дунёнинг барча бошқа халқлари каби ўзбек халқи ҳам олис ўтмишдаёқ бадий тафаккурнинг ўзига хос намуналарини яратган. Улар Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк» асаридан ҳам ўрин олган бўлиб, айрим шеърий парчаларда бевосита риндона мазмунлар ифодаланган.

6. Мумтоз шеъриятда риндона шеърларнинг юзага келишида юнон мифологиясидаги май маъбуди – Дионисни шарафлаган қўшиқлар, форс-тожик халқларининг Ой маъбудига аталган ва Қуёш маъбуди Митрани шарафлаб ўтказилган базмлари, Гоҳонбарок, Наврўз, Меҳржон, Сада байрамлари, сосоний ҳукмдорлар саройида гўсанлар томонидан ижро этилган майни мадҳ этувчи қўшиқлар, араб халқларининг қадимги Нотил ойи билан боғлиқ анъаналари, туркий халқларда узум ва майнинг ҳаётбахшлик

фазилатлари улуғланган “Бабахвара”, бўзахўрлик билан боғлиқ “яса-юсун”, шунингдек “учар пиёла”, “сафар коса”, “тўра ойини” каби урф-одатларининг ҳам у ёки бу даражада таъсири бўлган, албатта.

7. Шарқ шеърлятида дастлаб реал, моддий ҳаёт манзаралари тасвирланган риндона шеърлар, кейинчалик ижтимоий, фалсафий, маданий, ахлоқий маъноларни ҳам қамраб олган. Муайян давр, ижодкор руҳияти ва воқеликка муносабатини ёритишда улар бир-биридан сезиларли зайлда фарқланади. Жумладан, VI – VII асрларда яратилган хамриятларда май маст қилувчи ичкилик сифатида ифодаланган бўлса, IX асрдан бошлаб шеърлятда улар, асосан, ҳаётий-маиший фикрларни акс эттириш учун қўлланила бошланган. XI – XII асрларга келиб, уларда ирфоний маънолар ҳам маълум бир ўрин эгаллаган. Риндона шеърларнинг мазмун-моҳияти, мантиқ ва ғоявий йўналиши ҳар иккала маъно – зоҳирий ва ботиний мазмунларни ўзида мужассамлаштирганлиги билан ҳам эътиборлидир.

8. Маърифий адабиётда май ва унга алоқадор образлар кўпинча тариқат босқичлари, шунингдек бу йўлга кирган солиқнинг ранг-баранг руҳий ҳолатларини ҳам билдиради. Риндона шеърларнинг мазмун-моҳияти, мантиқ ва ғоявий йўналиши ҳар иккала маъно – зоҳирий ва ботиний мазмунларни ўзида мужассамлаштирганлиги билан эътиборлидир.

9. Риндона шеърларда қўлланган сўз, ибора, образ ва рамзлар лирик қаҳрамон – ринднинг табиати, ахлоқий қиёфасини кашф этишда муҳим “очқич” вазифасини бажаради. Шоирнинг руҳий ҳолатлари, рангин кечинмаларини мукаммал тасвирлашга ёрдам беради ва унинг мақсад ҳамда маслағи асарнинг ўзига хос бадий-тасвирий воситаларидан яққол кўриниб туради. Жамият ҳаётида, кундалик турмушда учраб турадиган турли воқеа-ҳодисаларни бадий тафаккурда жонлантириб, уларни ёрқин лирик образ, таъсирчан поэтик манзаралар яратишга йўналтириш риндона моҳиятдаги шеърларнинг яна бир ўзига хос жиҳатидир. Майсеварлик тушунчаси ва

кайфиятларининг бадий ижоддан муҳим ўрин эгаллаши шеъриятда риндона тасвир кўламини янада кенгайтди.

10. У ёки бу мавзунинг дунёга келиб, ривож топишида адабий алоқа ва муносабатларнинг ҳам таъсири бўлади. Риндона шеърлар Шарқ халқлари орасида форсий адабиётда яхши ишланган. Шу маънода, Рудакий, Фирдавсий, Ибн Сино, Умар Хайём, Низомий, Ҳофиз Шерозий каби форс-тожик адабиётининг буюк вакиллари асарлари XII – XV асрнинг I ярмида яшаб ижод қилган ўзбек шоирлари учун бир ижодий мактаб вазифасини ўтаган эди.

11. Шарқ мумтоз адабиёти дин билан, ислом заминида дунёга келган тасаввуф таълимоти билан мустаҳкам ва узвий алоқадорликда тараққий топган. Маърифий адабиётга доир образ, тушунча ва фикр-туйғуларнинг мумтоз шеъриятда ифода топиши риндона шеърларнинг мазмун-моҳиятида ҳам бекиёс ўрин тутган, албатта. Тасаввуфда май ва унга алоқадор образлар кўпинча тариқат босқичлари, шунингдек бу йўлга кирган солиқнинг ранг-баранг руҳий ҳолатларини билдиради. Бундай мазмунлар ўзбек адабиётида дастлаб Яссавий ҳикматларида ифодаланган. Улардаги соф тасаввуфий мазмунларда қўлланган май, шароб, соқий, журъа, майхона, пири муғон каби катор тимсоллар ўзбек мумтоз шеъриятида риндона шеърларнинг поэтик образлар табиатига ниҳоятда кучли таъсир ўтказган.

12. Агар номалардаги риндона кайфият тавсифига бағишланган шеърий парчалар мавзу кўлами, ғоявий олами ва бадий-эстетик хусусиятлари жихатидан ўзбек адабиётида алоҳида мавқе эгалласа, Ҳофиз Хоразмий, Атоий, Гадоий, Лутфий, Саккокий каби йирик сўз санъаткорлари ижодида номанавис шоирлардан фарқли ўлароқ май ва ишқ мавзулари ҳамиша уйғун ҳолда тасвирланган.

13. Риндона шеърларнинг маъно ва ғоялар оламида ранг рамзлари муҳим ўрин тутиб, улар асосан, лирик қаҳрамонинг ҳоли ва ишқда эришган даражасини ифодалаб келади. Май ва жом мажозий тимсолларининг ранг

билан биргаликда талқин этилиши ушбу образларнинг янги маъно ва бадиий-эстетик вазифа касб этишига хизмат қилган.

14. Риндона шеърларда ҳаётий мантиқ, фалсафий руҳ етакчилик қилади, қолаверса теран тафаккур, чуқур мулоҳазакорлик, шунингдек, ёритилаётган масалаларнинг моҳиятан панд-насиҳат мазмуни билан мувофиқликда ифодаланиши уларнинг ўзига хос табиатини далиллайди. Уларда маданий-маиший турмуш манзаралари, ижтимоий-сиёсий муҳитнинг айрим масалалари, тарихий давр ва замоннинг маънавий-ахлоқий муаммолари май билан боғлиқ образлар воситасида поэтик жиҳатдан ёрқин тасвирланади. Ана шунинг учун ҳам ижодкор шахсияти, руҳий ва фикрий дунёси, замон ва замон аҳлига муносабати, шунингдек, теран фалсафий қарашлари ҳамда хулосаларини билишда риндона шеърлар ғоятда муҳим манба вазифасини ҳам бажаради. Диққатга сазовор жиҳати шундаки, риндона маъно ифодалаган алоҳида мисра, байт ва шеърлар кейинчалик ўзбек мумтоз адабиётида май мавзуси ёритилган махсус поэтик жанр – соқийнома жанрининг шаклланиши ва тарихий такомилида ҳам ўзига хос асос вазифасини ўтади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Илмий адабиётлар

1. Каримов И. Юксак маънавият — енгилмас куч. — Тошкент: Маънавият, 2008. — 173 б.
2. Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. — Тошкент: Ўқитувчи, 1980. — 348 б.
3. Абдуллаев В. Танланган асарлар. II жилдлик. I жилд. — Тошкент: Фан, 2002. — 248 б.
4. Абдурахмон Гўзал. Яссавий “Факрнома”си. — Тошкент: Наврўз, 2014. — 268 б.
5. Адабиёт назарияси. II жилдлик. I жилд. — Тошкент: Фан, 1978. — 416 б.
6. Адабиёт назарияси. II жилдлик. II жилд. — Тошкент: Фан, 1979. — 448 б.
7. Адабиётшунослик энциклопедияси (Тузувчи Ҳ.Болтабоев). — Тошкент: Мумтоз сўз, 2015. — 664 б.
8. Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. — 152 б.
9. Бекова Н. Навоийёна ҳассослик. — Тошкент: Фан, 2007. — 80 б.
10. Белинский В.Г. Танланган асарлар. — Тошкент: Ўздавнашр, 1955. — 601 б.
11. Беруний Абу Райҳон. Танланган асарлар. I том. — Тошкент: Фан, 1966. — 488 б.
12. Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. — Тошкент: Фан, 1974. — 149 б.
13. Воҳидов Р. XV асрнинг иккинчи ярми XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти. — Тошкент: Фан, 1983. — 144 б.
14. Воҳидов Р. Неъматов Ҳ. Маҳмудов М. Сўз бағридаги маърифат. — Тошкент: Ёзувчи, 2001. — 144 б.

15. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 206 б.
16. Жумаева С. Рақам, маъно ва тасвир. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – 48 б.
17. Жумахўжаев Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 224 б.
18. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Энциклопедияси. – Тошкент: Шарқ, 2014. – 744 б.
19. Ибн Баттута. Саёҳатнома. – Тошкент: Шарқ, 2012. – 688 с.
20. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: Фан, 1965. – 140 б.
21. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – 168 б.
22. Караматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1993. – 96 б.
23. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавороуннаҳр-Ўзбекистон, 2009. – 445 б.
24. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: Тамаддун, 2012. – 315 б.
25. Кошғарий М. Девону луғотит турк. III томлик. I том. – Тошкент: Фан, 1960. – 500 б.
26. Кошғарий М. Девону луғотит турк. III томлик. II том. – Тошкент: Фан, 1961. – 428 б.
27. Кошғарий М. Девону луғотит турк. III томлик. III том. – Тошкент: Фан, 1963. – 466 б.
28. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – 664 б.
29. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. – Тошкент: Маънавият, 2005. – 208 б.

30. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев ва С.Иброҳимов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. – 784 б.
31. Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 133 б.
32. Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. – 168 б.
33. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1976. – 120 б.
34. Очилов Э. Бир ҳовуч дур. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 240 б.
35. Пўлкан шоир. Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар. 4-китоб. – Тошкент: Фан, 1976. – 162 б.
36. Ражабов Д. Бадиий образ ва ритм табиати. – Бухоро: Бухоро, 2002. – 142 б.
37. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Тошкент: Ёзувчи, 2001. – 72 б.
38. Раҳмон В. Мумтоз сўз сеҳри. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 240 б.
39. Раҳмонов Н., Матбобоев Б. Ўзбекистоннинг кўҳна туркий – рун ёзувлари. – Тошкент: Фан, 2006. – 65 б.
40. Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. – Тошкент: Фан, 1995. – 168 б.
41. Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. – М.: Издательство Восточной литературы, 1963. – 368 с.
42. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – 247 б.
43. Сирожиддинов Ш. Инсон руҳий камолоти талқини. – Самарқанд: Зарафшон, 1992. – 204 б.
44. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий. Манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Тошкент: Академнашр, 2011. – 328 б.
45. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 392 б.

46. Тўйчиев У. Алишер Навоий ичкилик ва ичкиликбозликнинг зарари ҳақида. – Тошкент: Фан, 1989. – 91 б.
47. Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2008.
48. Форобий. Шеър санъати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 68 б.
49. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Шарқ, 2008. – 368 б.
50. Шайхзода М. Асарлар. VI томлик. IV том. Ғазал мулкнинг султони. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 372 б.
51. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. – Тошкент: Хазиана, 1996. – 211 б.
52. Шайх Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Тошкент: Тамаддун, 2013. – 144 б.
53. Шарқ мумтоз поэтикаси: Манба ва талқинлар (Нашрга тайёрловчи, талқин ва шарҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев). – Тошкент: ЎЗМЭ, 2008. – 426 б.
54. Шомуҳамедов Ш. Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърӣ асари (Уржуза). – Тошкент: Фан, 1972. – 234 б.
55. Шомуҳамедов Ш. Гуманизм – абадийлик ялови. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. – 231 б.
56. Шомуҳамедов Ш. Форс-тожик адабиёти классиклари. Тошкент: Ўздавнашр, 1963. – 200 б.
57. Шукуров Н., Ҳотамов Н., Холматов Ш., Маҳмудов М. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 230 б.
58. Эшонқулов Ҳ Самовот – ишқ мазҳари. – Тошкент: Фан, 20008. – 116 б.
59. Юнусов М. Традиция ва новаторлик проблемаси. – Тошкент: Фан, 1965. – 209 б.

60. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. – Тошкент: Академнашр, 2013. – 272 б.
61. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. I том (Энг қадимги даврлардан XV асрнинг II ярмигача). – Тошкент: Фан, 1977. – 328 б.
62. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. Икки жилдлик. II жилд. – Тошкент: Фан, 2007. – 320 б.
63. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. I – V жилдлар. – Тошкент: ЎзМЭ, 2008.
64. Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. 3-китоб. – Тошкент: Фан, 2010. – 189 б.
65. Ўтанова С. Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси. – Тошкент: Тафаккур, 2011. – 142 б.
66. Қаюмов А. Асарлар. X жилдлик. I жилд (2-китоб). – Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. – 400 б.
67. Қаюмов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар. – Тошкент: Шарқ, 2014. – 271 б.
68. Қаюмов П. Тазкират уш-шуаро. – Тошкент: Давлат адабиёт музейи, 2006. – 182 б.
69. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010. – 400 б.
70. Ҳайитов Ш. Матн – мазмун асоси (Алишер Навоий “Маҳбуб ул-кулуб” асарининг матний тадқиқи). – Бухоро: Бухоро, 1998. – 112 б.
71. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 240 б.
72. Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1996. – 160 б.
73. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси (тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашр). – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 328 б.

74. Ҳасанов С. Навоийнинг 7 тухфаси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – 192 б.
75. Ҳаққулов И. Ўзбек адабиётида рубоий. – Тошкент: Фан, 1987.
76. Ҳаққулов И. Камол эт касбким... – Тошкент: Чўлпон, 1991. – 240 б.
77. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – 184 б.
78. Ҳаққулов И. Ирфон ва идрок. – Тошкент: Маънавият, 1998. – 160 б.
79. Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро: Бухоро университети, 2000. – 100 б.
80. Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2001. – 64 б.
81. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 2-китоб. – Тошкент: Фан, 2011. – 197 б.
82. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1999. – 239 б.
83. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – 310 б.
84. Ҳусайний А. Бадойиъу-с санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – 398 б.

II. Бадиий адабиётлар

85. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Алоуддин Мансур таржимаси. – Бишкек, 2001. – 768 б.
86. Авесто. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 384 б.
87. Алпомиш.Рустамхон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – 602 б.
88. Аҳмад Югнакий. Ҳибат ул-ҳақойиқ. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1968. – 72 б.

89. Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – 176 б.
90. Атоий. Девон. – Тошкент: Фан, 2008. – 319 б.
91. Бобур З.М. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 368 б.
92. Булбул тароналари. V томлик. II том. – Тошкент: Фан, 1972. – 570 б.
93. Гадоий девонининг луғати ва матни. – Тошкент: Давлат адабиёт музейи, 2007. – 248 б.
94. Имодиддин Насимий. Танланган асарлар // Азарбайжон классик адабиёти кутубхонаси. 20 жилдлик. 5-жилд. – Боку, 1985. – 365 б.
95. Лутфий. Девон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2012. – 412 б.
96. Муборак мактублар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – 300 б.
97. Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ кўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1972. – 231 б.
98. Саккокий. Танланган асарлар. – Тошкент: Ўздавнашр, 1960. – 72 б.
99. Умар Хайём. Умр қарвони. – Тошкент: Янги асар авлоди, 2007. – 99 б.
100. Ўзбек халқ ижоди. Гулёр. Фарғона халқ кўшиқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. – 250 б.
101. Шода-шода марварид (Ўзбек халқ кўшиқлари). – Тошкент: Шарқ, 2006. – 214 б.
102. Ҳофиз Хоразмий. Девон. II томлик. 1-китоб. – Тошкент: ЎзКПМК, 1981. – 304 б.
103. Ҳофиз Хоразмий. Девон. II томлик. II китоб. – Тошкент: ЎзКПМК, 1981. – 312 б.
104. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1972. – 964 б.

III. Хорижда чоп этилган адабиётлар

105. Абдуллоев А. Адабиёти форсу тожик дар нимаи аввали асри XI. – Душанбе: Дониш, 1979. – 286 с.
106. Азизова Ф. Литературное посредничество как система в арабском халифате. – Баку: ЭЛМ, 2009. – 203 с.
107. Азизова Ф. Арабизированные авторы в эволюции арабской классической поэзии. – Баку: ЭЛМ, 2009. – 324 с.
108. Albayrak N. Halk edebiyati ansiklopedik sözlüğü. – İstanbul: Kapı yayınları, 2010. – 590 s.
109. Алибайзода Э. Озарбайжон адабиёти тарихи (энг қадимги даврлар). – Баку, 2009. – 854 б.
110. Алиев Р.М., Османов М-Н.О. Омар Хайям. – М.: Наука, 1959. – 143 с.
111. Афсаҳзод А. Адабиёти тожик. – Душанбе: Pleiades publishing inc, 2001. – 304 с.
112. Ашъори ҳамасрони Рӯдакий. – Сталинобод: Нашрдавтожик, 1958. – 407 с.
113. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том I. История персидско-таджикской литературы. – М.: Восточная литература, 1960. – 556 с.
114. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том III. Суфизм и суфийская литература. – М.: Восточная литература, 1965. – 524 с.
115. Брагинский И., Комиссаров Д. Персидская литература. – М.: Восточная литература, 1963. – 213 с.
116. Брагинский И.С. Из истории таджикской и персидской литератур. Избранные работы. – М.: Наука, 1972. – 524 с.
117. Брагинский И.С. Абу Абдуллах Джафар Рудаки. – М.: Наука, 1989. – 135 с.

118. Гаврилов М.Ф. Остатки ясы и юсуна у узбеков. – Ташкент, 1929. – 10 с.
119. Геродот. История в 9-ти кн. – М.: Издательство АСТ, 2001. Том I. – 600 с.
120. Доктор Ҳасан Анварий. Фарҳанги бузруки сухан. Иборат аз 7 жилд. Жилди 5. – Техрон, 1381 х/ш. – 4893 с.
121. Ziya Şükün. Ferhengi Ziya. III cıld. – İstanbul, 1984. – 807 s.
122. Зеҳний Т. Санъати сухан. – Душанбе: Маориф, 1992. – 304 с.
123. Заринқўб Абулҳусайни. Жустужў дар тасаввуфи Эрон. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 396 б.
124. Иванов В. Дионис и прадионисийство. – Баку, 1923. – 303 с.
125. Cebecioğlu E. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. – Ankara: Rahber yayınları, 1997. – 1211 s.
126. Квятковский А. Поэтический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 376 с.
127. Классическая литература востока. – М.: Наука, 1972. – 234 с.
128. Конрад Н.И. Запад и Восток. – М.: Наука, 1966. – 520 с.
129. Korkmaz E. Ansıklopedık Alevilik Bektaşilik terimleri sözlüğü. – İstanbul, 1993. – 632 s.
130. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. II том. – М.: Наука, 1956. – 702 с.
131. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. – М.: Наука, 1983. – 264 с.
132. Крымский А.Е. История Персии, её литература и дервишской теософии. I том. – М., 1915. – 217 с.
133. Литературный энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1987. – 752 с.
134. Мирзаев А. Рудаки и развитие газели в X – XV вв. – Сталинабад: Таджгосиздат, 1958. – 71 с.

135. Мирзозода Х.Тарихи адабиёти тожик (Аз даври қадим то асри XIII) Китоби I (I). – Душанбе: Маориф, 1987. – 488 с.
136. Мусулмонкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X – XV вв.) – М.: Наука, 1989. – 238 с.
137. Mustafa Nihat Özön. Osmanlıca / Türkçe sözlük. – Ankara, 1979. – 928 s.
138. Муҳаммад Гиёсуддин. Гиёс ул-луғот. Иборат аз 3 жилд. Жилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
139. Муҳаммад Гиёсуддин. Гиёс ул-луғот. Иборат аз 3 жилд. Жилди 2. – Душанбе: Адиб, 1987. – 416 с.
140. Муҳаммад Гиёсуддин. Гиёс ул-луғот. Иборат аз 3 жилд. Жилди 3. – Душанбе: Адиб, 1987. – 304 с.
141. Мўътаман З. Шеърӣ адабий фурсӣ. – Техрон: Тобиш, 1332 х/ш. – 244 с.
142. Отахонов Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшуноси. – Душанбе: Шарқи озода, 2002. – 454 с.
143. Османов М-Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии IX – X вв. – М.: Наука, 1974. – 269 с.
144. Pala I. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. – Istanbul: Kapı yayınları, 2006. – 637 s.
145. Потапов Л.П. Древний обычай, отражающий первобытно-общинный быт кочевников // Тюркологический сборник, 1951. – № 1. – С. 164-175.
146. Поляков М.Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. – М.: СП, 1978. – 449 с.
147. Porlatır İ. Osmanlı türkçesi sözlüğü. – Ankara, 2006. – 2164 s.
148. Рипка Ян. История персидской и таджикской литературы. – М.: Прогресс, 1970. – 445 с.

149. Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси (X – XIV века). – М.: Наука, 1989. – 221 с.
150. Розий Шамс Қайс. Ал-мўъжам. – Душанбе: Дониш, 1991. – 464 с.
151. Саидов М. Озарбайжон мифик тафаккурининг манбалари. – Баку: Ёзувчи, 1983. – 328 б.
152. Sayyid Müstafa Resim Efendi. Tasavvuf luğatı (İstilahatı insani kamil). – İstanbul, 2006. – 1286 s.
153. Сажжодий Саййид Жаъфар. Фарҳанги мусталиҳоти урафои мутасаввифа ва шуаро. – Техрон, 1332 ҳ. – 814 с.
154. Самадов Т. Анварий ва ғазалиёти ӯ. – Душанбе: Дониш, 1988. – 164 с.
155. Сирус Ш. Сайри ғазал дар шеъри форси. – Техрон: Фирдавс, 1376 ҳ. – 316 с.
156. Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – 605 с.
157. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и её трансформация в ранне классический период. – М.: Наука, 1976. – 321 с.
158. Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура. – М.: Наука, 1982. – 328 б.
159. Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. – М.: Наука, 1993. – 180 с.
160. Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. – М.: Наука, 1987. – 192 с.
161. Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М.: Наука, 1989. – 341 с.
162. Тарӣх-и Сйстан (История Сйстана). – М.: Восточная литература, 1974. – 573 с.
163. Тернэр В. Символ и ритуал. – М.: Наука, 1983. – 277 с.

164. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М.: Просвещение, 1976. – 548 с.
165. Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – 604 s.
166. Фарҳанги забони тоҷики. Иборат аз ду жилд. Жилди II. – М.: СЭ, 1969. – 952 с.
167. Фильштинский И.М. История арабской литературы. V – начало X века. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1985. – 523 с.
168. Фрезер Дж. Золотая ветвь. I том. – М.: ТЕРРА, 2001. – 286 с.
169. Фролова О.Б. Поэтическая лексика арабской лирики. – Л.: Ленинград. ун., 1987. – 176 с.
170. Фролова О.Б. Арабские поэты и народная поэзия: поэтическая лексика арабской лирики. – СПб.: Алетейя, 2012. – 156 с.
171. Хамроев М. Очерки теории тюркского стиха. – Алма-ата: Мектеп, 1969. – 354 с.
172. Чалисова Н.Ю. Персидская классическая лирика: к проблеме генезиса // Лирика: генезис и эволюция. – М.: РГГУ, 2007. – С. 175-231.
173. Чунакова О.М. Пехлевийская Божественная комедия. – М.: Восточная литература, 2001. – 365 с.
174. Чунакова О.М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов. – М.: Восточная литература, 2004. – 291 с.
175. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI – XII вв). – М.: Наука, 1974. – 252 с.
176. Шидфар Б.Я. Абу Нувас. – М.: Наука, 1978. – 232 с.
177. Шукуров Ш. М. “Шах-наме” Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. – М.: Наука, 1983. – 176 с.
178. Юсуфов Х. Низомийнинг лирикаси. – Боку: Илм, 1968. – 272 б.
179. Яковлев Е.Г. Искусство и мировые релгии. – М.: Высшая школа, 1985. – 287 с.

180. Гуломризо Муҳаммад. Сабкшиносии шеърӣ форсий. – Техрон: Жомий, 1377 ҳ. – 298 с.

181. Ҳавий И. Хамрия жанри ва унинг араб адабиётидаги тараққиёти. Байрут, 1975. – 473 б (араб тилида).

182. Ҳодизода Р. Луғати истилоҳоти адабиётшуноси. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 184 с.

183. Ҳусейнзода Ш., Шарипов Х. Мақоми Абуали ибни Сино дар шеърӯ адаби тоҷик. – Душанбе: Маориф, 1985. – 116 с.

IV. Илмий мақолалар

184. Абдуғафуров А. Тӯра ойини била // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. – №: 2. – Б. 22-25.

185. Аликулова Н. Абу Нувас – мастер хамрийатов. Происхождение, название, эпитеты вина и винные традиции // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук, 2014. – № 4. – С. 222-232.

186. Джубатова Б.Н., Давыдова И. Семантика цветообозначений в арабском языке // ҚазҶУ хабаршысы. Шығыстану сериясы, 2010. – № 3 (52). – С. 59-62.

187. Исҳоқов Ё. Алишер Навоий ва соқийнома жанри // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975. – № 1. – Б.16-23.

188. Исҳоқов Ё. Низомий ва соқийнома жанри / Ганжалик даҳо. – Тошкент: ТДПУ, 2002. – Б. 15-18.

189. Жумаева С. Лирик қаҳрамон: ҳолат ва тасвир / Навоийнинг ижод олами. 3-китоб. – Тошкент: Турон-иқбол, 2016. – 108-112.

190. Очилов Э. Навоий ғазалларида комил инсон тимсоллари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. – № 1. – Б. 7-14.

191. Очилов Э. Ўзбек адабиётида рубоийнинг ўрганилиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2005. – № 6. – Б. 19-33.

192. Русанов М. Красота в вине. Поэтика винопития в санскритской литературе // Вестник РГГУ, 2011. – № 2 (63). – С. 93-94.

193. Турдимов Ш. Ранго-ранг дунё // Ёшлик, 1987. – №. 8. – Б. 60-62.

194. Турдимов Ш. Соқибулбул образи хусусида мулоҳазалар // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. 3-китоб. – Тошкент: Фан, 2010. – Б. 167-173.

195. Тўхлиев Б. “Қутадғу билиг”да ранг рамзига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. – № 3. – Б. 34-38.

196. Çeneli I. Türk edebiyatında saki-nameler // Türk kültürü araştırma Enstitüsü dergisi, 1972. – Mayıs. – S. 427-429.

197. Қодиров М. Соқибулбул образининг талқини // Пўлкан шоир. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 120-127.

198. Ҳаққул И. Навоий шеъриятида сўзнинг образга айланиш асослари / Навоийнинг ижод олами. 2-китоб. – Тошкент: Фан, 2011. – Б. 5-13.

V. Диссертация ва авторефератлар

199. Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти: Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 1998. – 295 б.

200. Акрамов Б. Ҳозирги ўзбек шеъриятида поэтик образ муаммоси: Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 1991. – 400 б.

201. Алимжанова Х. Творческий замысел и образ: Автореф.дисс. ... канд.филол.наук. – Ташкент, 1974. – 23 с.

202. Жамалова М. Жанровые особенности наме в узбекской литературе XIV – XV веков: Автореф.дисс. ... канд.филол.наук. – Ташкент, 1992. – 23 с.

203. Маматқулов М.Р. Қадимги туркий адабиётда жанрлар поэтикаси (Монийлик шеърлари ва “Девону луғотит турк” асари асосида): Филол.фан.номз. ... дисс.автореф. – Тошкент, 2004. – 26 б.

204. Мардони Т.Н. Влияние арабской поэзии на творчество персидско-таджикских поэтов IX – XII в: Автореф. дисс. ... док. филол. наук. – Душанбе, 2006. – 60 с.

205. Муллахўжаева К. Т. Алишер Навоий ғазалиётда тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги (“Бадоеъ ул-бидоя” девони асосида): Филол.фан.номз. ...дисс. – Тошкент, 2005. – 148 б.

206. Мусакулов А. Ўзбек халқ лирикасининг тарихий асослари ва бадиияти: Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 1995. – 246 б.

207. Орзибеков Р. Поэтика и пути развития лирических жанров узбекской классической поэзии: Дисс. ...д-ра филол.наук. – Самарканд, 1983. – 359 с.

208. Осипова К.Т. Винные стихи (хамрийят) в арабской классической поэзии VI – IX вв (генезис и эволюция): Дисс. ...канд.филол.наук. – М., 2007. – 137 с.

209. Охониезов В.Д. Цветавая символика в персидско-таджикской классической поэзии: Автореф.дисс. ... док.филол.наук. – Душанбе, 2010. – 82 с.

210. Суфиев Ш.З. Саки-наме в системе персоязычной литературы XVI-XVII веков: Дисс. ... канд.филол.наук. – М., 1990. – 186 с.

211. Тоиров У. Касыда в персидско-таджикской классической литературе (IX – первая половина XI века): Дисс. ... канд.филол.наук. – Душанбе, 1990. – 144 с.

212. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари ва туркий фольклор мотивлар, образлар силсиласи, тасвир принциплари: Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 1991. – 322 б.

213. Ҳаққулов И.Ч. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва таракқиёти: Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент, 1995. – 286 б.

VI. Интернет материаллари

1. Сома // <https://ru.wikipedia.org/wiki/Сома> (29.01.2010)

2. Хаома // [https://ru.m.wikipedia.org>wiki>Хаома](https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Хаома) (13.10.2011)
3. Хамрийят // [https://ru.wikipedia.org>wiki>Хамрийят](https://ru.wikipedia.org/wiki/Хамрийят) (03.11.2012)
4. A. de Jong. Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin literature // [https://archive.org>stream>ebooksclu](https://archive.org/stream/ebooksclu) (23.09.2013)
5. Touraj Daryaee. Wine good and fine. The art of wine in ancient Persia; Guive Mirfendereski. Of wine and War // URL: https://www.cais-soas.com/articles/culture_education_articles.htm. (23.12.2013)
8. Vahman F. Arda-Viraz-Namag. The Iranian “Divana commedia” // <https://www.islamic-awareness.org.>ZRisra> (11.03.2015)
9. Вино и религия // <https://www.cigarpro.ru>wine-and-relegion> (21.04.2016)
10. [pdf] Modi J.J. Haoma in the Avesta // <https://crossasia-repository.ub.uni-heydelberg.de> (23.05.2016)
12. Джавад Нурбахш. Энциклопедия суфийской символики // <https://wayter.wordpress.com>2011/12> (08.09.2016)
13. [pdf] Meisami J.S. Structure and meaning in medieval Arabic and Persian lyric poetry // <https://dijap4.custom-media.com>read-online-structure-an-m> (29.09.2016)
14. Осипова К.Т. Особенности цветообозначения в жанре винной лирики средневековой арабской поэзии // nurrb.wordpress.com/.../osobennosti-cvetooboznacheniya-v... (14.06.2017)